Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

MENZEL

ADOLPH von MENZEL

Tegninger – akvareller – gouacher

TILHØRENDE

Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin/DDR

KATALOG VED

Marie Ursula Riemann
assisteret af Claude Keisch

DEN KGL. KOBBERSTIKSAMLING
STATENS MUSEUM FOR KUNST
KØBENHAVN 1985

ADOLPH MENZEL, der som 83-årig havde nået så høj en anseelse at han blev adlet og derfor kunne føje et »von« til sit gode, borgerlige navn er, ikke kun i Tyskland og ikke kun i sit århundrede, en af tegnekunstens meget store skikkelser. Alligevel er han stadig ikke særlig kendt udenfor sit hjemland, og da slet ikke i Danmark. Da en kulturaftale skulle indgås mellem Den Tyske Demokratiske Republik og Danmark var det derfor naturligt at anmode om, at aftalen kom til at indbefatte en udstilling af Menzel's tegninger, akvareller og gouacher. Dette ønske blev imødekommet af DDR's kulturministerium.

Med udgangspunkt i kulturaftalen blev der ført drøftelser direkte med kollegerne i Nationalgalerie, Berlin/DDR. De indledtes med nogen spænding fra Kobberstiksamlingens side, for det er én sag at opnå de højeste myndigheders velsignelse, en anden at vinde de kollegers sympati for sagen, der kommer til at stå med det umiddelbare ansvar for projektet og som skal bære den store arbejdsbyrde i forbindelse med dets gennemførelse. På Kobberstiksamlingens vegne bringes herved en stor tak til generaldirektøren for Staatliche Museen zu Berlin/DDR, dr. *G. Schade*, der også i forordet til dette katalog introducerer Menzel. En anden stor tak rettes til direktøren for Nationalgalerie, dr. sc. phil. *W. Geismeier* i hvis varetægt de store mængder tegninger beror, som Menzel efterlod sig, og til dr. *Werner Schade*, med hvem de indledende forhandlinger førtes. Den ikke mindste tak rettes til *Marie Ursula Riemann*, medarbejder ved Kupferstichkabinett und Sammlung der Zeichnungen. Hun – en fremragende kender af og forsker i Menzel's kunst – foretog det endelige udvalg af arbejder til udstillingen og forfattede, assisteret af *Claude Keisch*, udstillingens katalog. Under forberedelserne til udstillingen mødte Kobberstiksamlingen megen hjælpsomhed i DDR's ambassade i København, såvel hos ambassadøren, Herr *Norbert Jaeschke*, som hos kultur- og presseattaché Herr *Hans-Jörg Staudte*.

Helt ukendt i Danmark har Menzel nu aldrig været. Julius Lange omtaler ham med veneration. Men det morsomste og mest livsnære, man på dansk finder skrevet om Menzel, er en artikel, som Emil Hannover i 1898 offentliggjorde i tidsskriftet *Kunstbladet*. Den synes at være ukendt i Tyskland og glemt i Danmark. Derfor har udstillingens danske arrangører ment at burde genoptrykke den her i kataloget.

ERIK FISCHER

Omslagets illustration: katalog nr. 108.

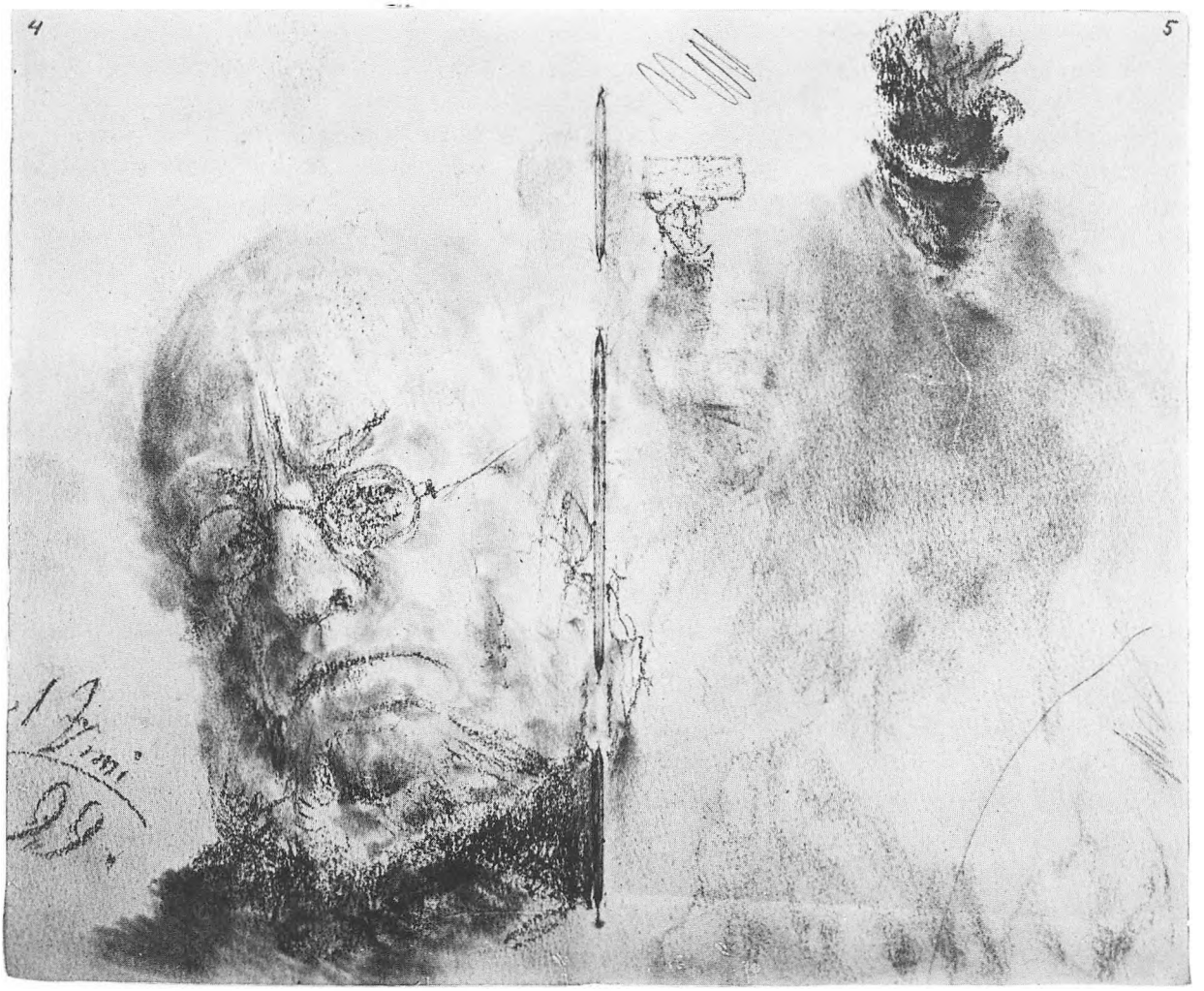

A. v. Menzel: Selvportræt 1. juni 1890. Skitsebogsblad, blyant.
Opslaget måler 158×196 mm. Nationalgalerie, Berlin, DDr.

Forord

Denne udstilling handler om Menzel – tegneren, kronikøren og det 19. århundredes øjenvidne.

Det var først og fremmest i tegnekunsten, at hans ånd og øje fandt det redskab, hvormed han mest ubestikkeligt kunne fastholde sin samtids livsudfoldelse i al dens mangfoldighed, skønhed og ufuldkommenhed. Hans tegninger sammenføjer sig til et billede af hans århundrede, omtrent på samme vis som de farvede glasstumper danner billedet i et kalejdoskop. I sin kunst har Menzel selv fuldt ud gennemlevet dette sit århundrede med alle dets tekniske og samfundsmæssige omvæltninger. I sine tidlige år prøver han sig frem med biedermeier-stilen, dette for Tyskland så karakteristiske udtryk for tiden før marts-revolutionerne i 1848 (»Vormärz«). Men snart munder hans bestræbelser ud i realismen, den stilretning, der som en stor flod satte sit afgørende præg på århundredet.

Klassicister som Ingres og Peter Cornelius lever og virker endnu. Romantikere som Caspar David Friedrich og Carl Blechen dør i 1840, men allerede kort forinden havde Menzel gennem Kunstakademiets direktør, billedhuggeren Gottfried Schadow, modtaget sin første offentlige anerkendelse. Og henimod århundredets slutning er det så Menzel, der søger at udvirke, at den unge Käthe Kollwitz får tildelt en lille guldmedalje – hvilket dog mislykkedes fordi kejser Wilhelm II gør indsigelser. Ved århundredets midte fødes de samfundskritiske, naturalistiske forfattere Emile Zola og Gerhart Hauptmann.

Men også den betydelige danske digter J. P. Jacobsen – som inspirerede Rilke og Thomas Mann, og hvis *Gurrelieder* blev sat i musik af Arnold Schönberg – hørte til Menzels samtidige. Fælles for de to er det skeptiske forhold til den borgerlige omverden, og en usædvanlig skabervilje, som kontrasterer mod deres personlige livsproblemer. Gennem sit arbejde trodser J. P. Jacobsen sin dødelige sygdom. Menzels værk er nært forbundet med hans kamp for at gøre sin personlighed gældende på trods af sin visne private tilværelse og den tragiske resignation, der udspringer af, at han i legemlig henseende var en ekstremt lille mand. Det er som om usynlige tråde forbinder J. P. Jacobsens visuelt anskuelige sjælebilleder – der er så præcise og enkle, som kun han kunne formulere dem – med Menzels sene tegninger. »Vingerne af Møllen deroppe paa Volden drev deres Skygger over Ruderne og Værelsets Vægge, kommende, svindende, i ensformig Vekslen af Skumring og Lys: – èn Stund Skumring, to Stunder Lys.« (Niels Lyhne). Det er skiftende billeder af tanker og følelser, som også Menzels kunstnersjæl var fortrolig med.

Den kamæleonagtige mangeartethed i Menzels værk, som man ofte har kritiseret ham for, bunder i hans påfaldende dualisme mellem kunstnerisk selvforståelse og de krav, der stilles ham fra det samfund, der bærer ham.

Side om side med de grafiske blade og hans historiebilleder med emner fra Friedrich II.s tid, finder man atmosfærefyldte, førimpressionistiske billeder af simple motiver fra omverdenen. Ovenpå hans eneste kongelige bestillingsopgave af betydning, billedet af Wilhelm I.s kroning i Königsberg, følger som en befrielse hans sensationelle *Eisenwalzwerk* (Jernvalseværket), en selvvalgt opgave, som rørte ved noget centralt i hans tidsalder. Som den første og eneste tyske kunstner malede Menzel her industriarbejderne, og peger på det industrielle arbejdes problematik. Hans samtidige, Karl Marx, har viet dette to kapitler i *Das Kapital*. Med *Eisenwalzwerk* (kat.nr. 61–65) befinder Menzel sig på højde med sin samtid, men tillige ved tærsklen til sit alderdomsværk, som stedse

mere kom til at præges af tegnekunsten. Han åbner sig for et helt nyt udtryksmiddel, baseret på modulationer mellem sort og gråt. I kraft af disse tegningers tendens henimod det abstrakte og det brudstykagtige, peger mange af dem frem mod det 20. århundrede. Lige til det sidste reagerer Menzel på alt, hvad der når hans øjne. I kraft af sin virtuositet, som underbygges af en såre skarp iagttagelsesevne og en enorm billedhukommelse, er han sit århundredes genialeste tegner.

Hovedparten af Menzels tegninger befinder sig i Nationalgalerie i Berlin, DDR. De første arbejder blev erhvervet 1880, men hovedparten – næsten 5.000 tegninger og flere end 70 skitsebøger – indgik i samlingen fra Menzels dødsbo.

Det er os en særlig glæde, at vi nu i Den kongelige Kobberstiksamling for første gang i København kan vise et lille, men repræsentativt udvalg af denne store mængde arbejder.

Obermuseumsrat
Dr. G. Schade
Generaldirektor der
Staatlichen Museen zu Berlin

Adolph von Menzel som 89-årig fotograferet 1904 af hoffotograf Fritz Schumann i Bad Kissingen. (Privateje).

I Besøg hos Adolph Menzel

Af Emil Hannover

Det var i Foraaret 1893. Fjorten Dage havde jeg tilbragt i Berlin, udelukkende beskæftiget med Studier til den Afhandling, jeg vilde skrive om den gamle Menzel. Jeg havde set omtrent alt, hvad der den Gang fandtes af ham i Rigshovedstadens offentlige og private Samlinger; jeg havde efter Overstaaelsen af en forfærdelig Masse Dikkedarer paa store Folio-Ark endog staaet foran den unge Kejsers Skrivebord i Neues Palais i Potsdam for at betragte det derover hængende Billed af »Overfaldet ved Hochkirch«; jeg havde desuden gjort Afstikkere til Dresden og Leipzig for i et Par derværende Privatsamlinger at se et Par af Menzels Hovedværker. Men den Tilfredshed, jeg kunde have følt ved min Bevidsthed om at være grundig, blev mig forskærtset ved Tanken om, at der hos Menzel selv endnu var en Mængde af hans Arbejder, til hvilke jeg ikke havde haft Adgang, derimellem det kolossale ufuldførte Billed af Frederik den Store, der efter Slaget ved Leuthen taler til sine Generaler, samt flere Ungdomsarbejder, af hvilke jeg ventede mig Belysning af nogle dunkle Punkter paa de første Stadier af Kunstnerens Udviklingsgang.

En Dag, da jeg talte med et Par af de hjælpsomme Embedsmænd i Samlingerne, spurgte jeg om Muligheden for at aflægge Menzel et Besøg. Man rystede

Kat. nr. 1.

på Hovedet: umuligt. »Han vil *maaske* lukke Dem ind efter først at have ladet Dem vente en halv Time paa Trappen, han vil vel ogsaa nok lade Dem slippe ned igen ad Trappen paa Benene, men han vil ganske sikkert give Dem Grovheder i Stedet for Oplysninger.«

Da jeg samme Eftermiddag gik en Tur i Thiergarten, lagde jeg Hjemvejen gennem Sigismundstrasse, hvor jeg vidste, at Menzel boede i Numer 3. Huset saa uhyre skikkeligt ud. Det var et almindeligt Lejehus med Gadedøren aaben for alle, og Trappen, som jeg var inde at undersøge, syntes ikke en Gang særlig livsfarlig af Ydre. Da jeg gik tilbage gennem Brandenburgerthor, mødte jeg midt i denne – Menzel. Jeg kendte ham øjeblikkelig fra Begas' udmærkede Buste og genkendte fra denne det frygtelig barske Udtryk, som betog mig noget af mit Mod. Men da jeg vendte mig om efter ham, var han bagfra set kun lidet imponerende. Han var ikke større end en Dværg, velproportioneret ganske vist, men usselig lille og derfor snarest lidt komisk i sin overmodige Holdning og stolte Gang. Han vilde skraa over Pladsen, men kom ud for en Droske og maatte ilsomt retirere for den. I dette Øjeblik, hvor han gjorde en forfærdet og kejtet Bevægelse, gik i mine Øjne den sidste Rest af det imponerende af ham, og jeg besluttede, at i Morgen skulde det være.

Den næste Eftermiddag grundede jeg over, hvorledes jeg skulde introducere mig hos ham. Jeg havde ikke det, der kunde ligne en Titel paa mit Visitkort og var ganske blottet for Referencer. For dog ikke helt at mangle Legitimation, gik jeg hen og købte et Eksemplar af den tyske Oversættelse af min Bog om Watteau, en Kunstner, som jeg vidste var Menzels Yndling, og med Bogen i Haanden begav jeg mig saa afsted til Sigismundstrasse.

Kat. nr. 3.

Da jeg kom op på tredje Sal (den 78aarige Mand var aabenbart ikke bange for Trapper), læste jeg paa en Dørplade Ordet MENZEL; ved Døren stod en gammel, slidt Rørstol. Jeg ringede og tog Plads. Jeg saa paa mit Uhr, og der hengik næsten ti Minutter, før en Pige kom og lukkede op. Jeg bad hende bringe Herren mit Kort, jeg hørte inde fra Dybet af Entréen en ildevarslende Brummen, en Dør blev slaaet haardt i, jeg gættede, at Pigen blev tagen i Forhør angaaende den Fremmedes Ydre; men efter nogle Minuters Forløb kom hun tilbage og bød mig ind. Jeg blev vist ind i et lille Værelse, der saa ud som en velhavende Berlinborgers Dagligstue, og i hvilket kun en Del Arbejder af Menzel lod ane, at man var i dennes Nærhed. Der var vel hengaaet den normerede halve Time, da Døren til Naboværelset blev reven op, og dér stod han. Vi maalte hinanden et langt Sekund; ved Gud: han saa ikke elskværdig ud. »Sie wünschen?« (»De ønsker?«). Jeg sagde, jeg var kommen til Berlin for at se hans Arbejder og siden skrive om ham: »Ach quälen Sie sich nicht damit« (»Årh, la' vær' at plage Dem selv med det«), lød det ikke opmuntrende Svar. Saa stak jeg ham – jeg véd ikke mere, hvorledes jeg kom dertil – Bogen om Watteau ud; jeg følte den formodentlig i det Øjeblik som min eneste Redning. Han tog den naadigt, gennembladede den, men paa en saadan Maade, at det kun var den nederste Del af Siderne, hans Øjne søgte. Jeg var ikke straks klar over Meningen, men jeg saa, at alt som han bladede, antog hans Ansigt et stedse mere udpræget Udtryk af Ligegyldighed. Pludselig stansede han med Bladningen, hans Ansigt klarede en Smule op, han satte sig med Bogen i en Stol, og jeg kunde nu se, at det var Anhanget, hvorved han var stanset, Anhanget, hvori jeg har citeret mine Kilder. Han bladede disse Sider langsomt og læsende igennem, rejste sig saa og sagde med pudsig Højtidelighed: »Jetzt sehe ich, Sie sind ein ernster Arbeiter, Sie arbeiten nach den Quellen, s'thue ich auch, s'hat meine Sympathie« (»Nu ser jeg at De er en seriøs arbejder, De arbejder ud fra kilderne, det gør jeg osse, det har min sympati«), hvorpaa han med noget, der kunde ligne et venligt Udtryk, rakte mig Haanden.

Han tilgive mig min Respektløshed, men jeg kan ikke fortie, at han i dette Øjeblik forekom mig en ganske lille Smule komisk. Det, han sagde, var jo noget Snak, for han anede intet om, hvorledes jeg havde benyttet mine Kilder. Men desuden var der den snurrigste Modsætning mellem hans uhyre overlegne Mine, hans Fornemhed og hans Udseende. Han naaede mig, skønt han rettede sig af al Ævne, kun til Skuldrene; hans lange, sorte Frakke var græsselig fedtet og fuld af Pletter; hans Negle var langt fra at være rene. Men fæstede jeg mine Øjne paa hans Ansigt, glemte jeg hurtigt disse Mangler. Aldrig i mit Liv har jeg set et hvassere, et mere gennemborende Blik, aldrig en mere trodsig og energisk Mund, heller aldrig en pragtfuldere formet Hjærneskal og Pande.

Nu sad jeg til min egen Overraskelse i Menzels Dagligstue og snakkede med ham. Han spurgte om Kunsten i Danmark, som han ikke kendte noget til. Hans Uvidenhed indskrænkede sig dog ikke hertil. Med den Motivering, at en Kunstner ikke bør sprede sig for meget, roste han sig af sin Mangel paa Kendskab til den mest moderne Kunst. Hvad han kendte af denne, behagede ham ikke. Han indrømmede, at Böcklin og Klinger var ret talentfulde Folk, men han savnede hos dem begge Form og erklærede, at ingen af dem gjorde deres Arbejder færdige. Den eneste moderne Kunstner, han virkelig beundrede, var Meissonnier, med hvem han personlig var truffen sammen i Paris. Selv forstod han ikke fransk, Meissonnier forstod ikke tysk. Men alligevel havde de udmærket forstaaet hinanden, naar de Arm i Arm besøgte Louvre eller Salonen. Hvilket kosteligt Syn maa det ikke have været at se de to lige store og

Kat. nr. 4.

Kat. nr. 6.

lige dværgesmaa Mænd med hinanden under Armen, ivrigt pegende og gestikulerende! Meissonnier var den eneste, hos hvem Menzel ikke fandt »Slendrian«. Jeg spurgte ham i Anledning af de Fotografier efter gammel Kunst (Holbein, Velasquez, Michelangelo, Dürer), han havde paa sine Vægge, hvilken af de gamle Mestre, han foretrak. Jeg troede, han vilde have svaret Dürer, men selv hos denne fandt han »Slendrian«! – navnlig i hans Drapperier. Han gav Dürers »Polysteri« (= polyhistori) Skylden herfor, ærgrede sig over alt det, den Mand havde spildt sin Tid paa i Stedet for blot

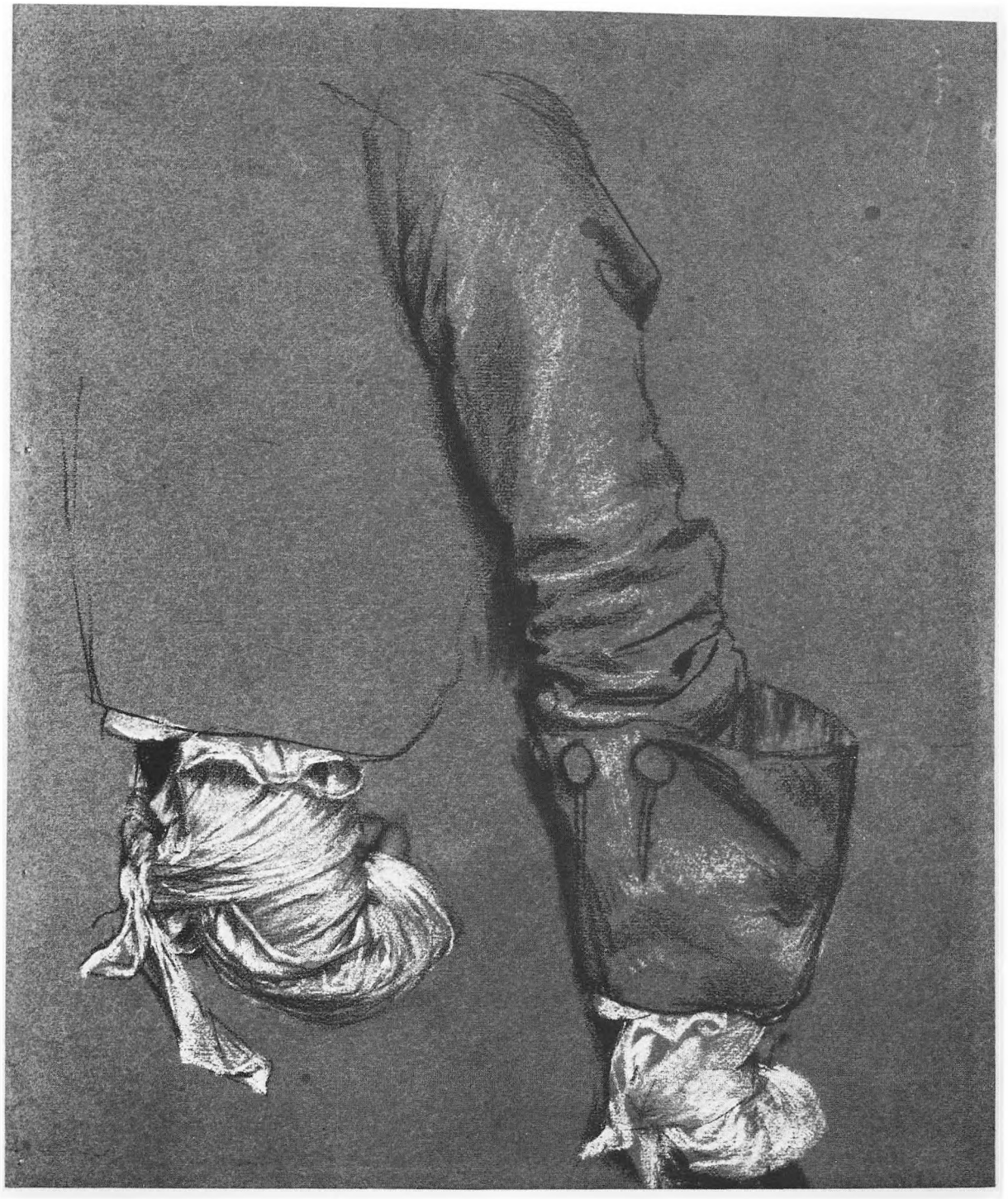

Kat. nr. 7.

at være Kunstner og talte ogsaa bittert om det universelle i Lionardos Anlæg, der havde berøvet os saa mange Billeder, han *kunde have* malet.

Jeg var jo imidlertid ikke kommen for at interviewe Menzel; det var hans Billeder og Tegninger, jeg vilde se. Men hver Gang jeg forsøgte at lede Samtalen hen paa de Forraad af Studier og Malerier, han sagdes at eje, drejede han den hen paa noget andet. Han var efterhaanden bleven meddelsom, smilede af og til med et Smil, som dog hurtig sluktes i hans Øjne, og drev det endog til en lille, besværlig Latter, da han fortalte mig, hvor lunefuldt og tyrannisk han i sin Ungdom havde baaret sig ad mod vor Landsmand Lorck i Leipzig, der var

Kat. nr. 8.

Forlægger til den af Menzel illustrerede, verdensberømte Udgave af Kuglers Frederik den Stores Historie. Men da jeg omsider lige ud bad ham vise mig nogle af hans Malerier og Tegninger, samlede han sit Ansigt sammen til dets gamle Barskhed og svarede afvisende, at hans Tegninger var der aldrig nogen, der havde set. Jeg indvendte, at der var heller aldrig nogen, der havde rejst saa langt for at se dem. Han: »De faar dem dog ikke at se.« Jeg: »saa har De vel ingen?« Han: »jeg har et firdobbelt Skab fyldt fra øverst til nederst.« Jeg: »maa jeg da ikke en Gang faa Lov at se Skabet udvendigt?« Han: »Nej, nu maa De have mig undskyldt.«

Men jeg vilde, om saa den gamle Herre fandt mig aldrig saa paatrængende, ikke give Køb. Jeg trængte mere ind paa ham, men han satte stædigt sit Nej mod alle Argumenter. Han sagde, jeg kunde saamæn, hvis jeg virkelig gad gøre mig den Ulejlighed, skrive lige godt (eller daarligt, mente han utvivlsomt) om ham, hvad enten jeg havde set de Tegninger eller ej. Pludselig randt mig hans egne Ord i Hu. Jeg sagde: »Aber, wie Sie wissen, ich bin ein ernster

Kat. nr. 9.

Arbeiter, ich arbeite nach den Quellen« (»Men som De ved, er jeg en seriøs arbejder, jeg arbejder ud fra kilderne«).

»Naa, i Herrens Navn, saa kom igen i Morgen efter Middag«, udbrød han, men med et frygtelig resigneret Udtryk.

Kat. nr. 11.

Jeg nærede ikke meget Haab, da jeg Dagen efter ringede paa hans Dør. Jeg maatte vente endnu længere end sidst, men da Pigen omsider lukkede op, mærkede jeg straks, at jeg var ventet. Jeg blev denne Gang ført lige ind i Menzels Atelier. Da jeg var kommen over Tærskelen, saa jeg ham ligge paa alle fire i Begreb med en stor Kultegning efter et Gibsornament. Jeg spurgte ham forundret, hvad han havde for. Han havde lovet en af sine Venner, at lave en Randtegning til et Lykønskningskort, og det var til den, han var ifærd med at gøre Studier. Han bad om Lov til at gøre sig færdig, og jeg benyttede da Tiden til at se mig godt omkring og endog liste et Par Noter ind i min Notitsbog. Der hang det store, ufuldførte Billed, paa hvilket Kongens Figur manglede helt; der hang ogsaa et andet ufuldført Billed af en Scene fra Natten efter Slaget ved Leuthen; jeg genkendte ogsaa efter Beskrivelserne et Par af de Ungdomsarbejder, jeg just saa gærne havde villet se. Forresten var Atelieret kun et Arbejdsrum uden Hygge. Der var en Masse Gibsafstøbninger, mest af levende Model; der stod et Par simple Skabe (dog ikke det firdobbelte, som mine Øjne straks havde søgt), flere Staffelier og ved Vinduet et Malebord med to Siddepladser, hvoraf den ene havde Lyset fra højre, den anden fra venstre Side.

Med et blik paa Malebordet spurgte jeg Menzel, om det var sandt, hvad jeg havde læst, at han oprindelig var kejthaandet. Han bekræftede det. Da han skulde til at male med Oliefarve efter i sin hele Ungdom kun at have tegnet, havde han sagt til sig selv: Jeg *vil* kunne male ogsaa med min højre Haand, og han havde med Opbud af uhyre Viljeskraft lært sig det. Han maler nu lige godt med højre og venstre Haand, men vel at mærke maler han aldrig med begge Hænder paa et og samme Billed. Han har den Tro, at hver af hans Hænder har en Ejendommelighed for sig, og han bestemmer forud, hvilken af dem, han vil bruge. Derfor har han de to Siddepladser ved det Malebord, hvor han udfører sine Akvareller. Med Oliefarve maler han næsten ikke mere.

Under Samtalen om hans Kejthaandethed demonstrerede han med sine Hænder, og jeg glemte hans sorte Negle over den krampagtige Energi, der var i hans Fingres Bevægelser. Han sagde mig, at hans Hænder til den Grad er hans Slaver, at han har dresseret dem til at tegne lige saa urokkelig sikkert under Kørselen i en Jærnbanevogn som hjemme i sin Stue. End ikke paa Jærnbanen under han sig nemlig Hvile. Naar han gør sin aarlige Sommerrejse til et Badested, rejser han om Natten for at kunne tegne sine Medpassagerer, medens disse sover. Han fortalte, at han trods sine 78 Aar endnu arbejdede mindst 10 Timer om Dagen, og at han ikke kunde undvære at have 3–4 Timer daglig Model. Det faldt mig ind, at en Bekendt af Menzel en Gang havde fortalt mig følgende: Han havde erfaret, at den gamle Kunstner var kommen til Dresden, og han gik op for at hilse paa ham i hans Hotel. Han bankede paa hans Dør, men der blev ikke svaret; han bankede igen og igen, men da der ikke blev aabnet, dristede han sig tilsidst til selv at lukke Døren op. Dér sad Menzel blind og døv for alt, fordybet i at tegne Støvlen paa sin egen Fod. Jeg spurgte ham, om han erindrede det passerede. Nej, svarede han, for han havde vel tegnet sine egne Støvler og sine egne nøgne Ben mindst nogle hundred Gange; thi havde han i Øjeblikket intet andet at tegne efter, tegnede han altid efter sig selv. Han har overhovedet i sit lange Liv aldrig bestilt andet end at tegne og male eller iagttage, for bag efter at tegne eller male. Tvinges han en Gang imellem til at tage Del i et

Kat. nr. 12.

Aftenselskab hos Kejseren, dukker han ned i en Krog, fra hvilken han saa ubemærket som muligt kan anstille sine Betragtninger og følge Gangen i de Naragtigheder, over hvilke han ikke er bange for at satirisere. »Jeg har tegnet før jeg kunde krybe«, sagde han, »og jeg har aldrig fundet Morskab i andet.«

Jeg spurgte ham, om det var med Rette, han gik for at være en Fjende af Akademiet, og om hans Foragt for dette skrev sig fra den korte Tid, hvor han i sin tidligste Ungdom var dets Elev. Han svarede, at han vilde ikke fordømme Akademiet, og at man havde været alt for villig til at bruge hans Navn som Vaaben mod det. »Der var Fejl paa begge Sider i Forholdet mellem Akademiet og mig«, endte han med at sige, uden at betænke, at han endnu var Dreng, da dette »Forhold« bestod.

Alt dette kunde jo være meget interessant at høre; men noget gik dog vistnok mine Øren forbi, thi jeg sad og tænkte paa, at Tiden løb, og at jeg stadig ikke havde set noget til Skabet.

»Men nu *Skabet?*«, sagde jeg omsider. Han: »hvilket Skab?« Jeg: »det firdobbelte Skab.« Han: »hvilket firdobbelt Skab?« Jeg: »det med Deres Tegninger.« Han: »det er kun tredobbelt«. Jeg: »ja lige meget, De sagde forresten, det var firdobbelt, men jeg vil ogsaa være tilfreds med et tredobbelt.« »Det staar der ovre«, sagde han og pegede gennem en aabenstaaende Dør over i et Værelse paa den anden Side af Entréen. Jeg gik der over, han fulgte nølende efter. Jeg: »hvad vil De nu vise mig?« Han: »jeg vil ikke vise Dem noget.« Jeg: »De har dog lovet mig det.« Han: »ja, at vise Dem Skabet.« Jeg: »ja, saa er der naturligvis alligevel ingen Ting inden i det.« Han (i Hæftighed rodende efter Nøglen i sin Lomme): »jeg skulde dog mene, ser De her ... og her ... og her.«

Der stod da endelig Dørene aabne til hans Skatkammer! Han havde ikke løjet: alle tre Skabe var virkelig fyldte med Mapper med Tegninger fra øverst til nederst. Paa Hylderne stod der skrevet, hvad de respektive Mapper indeholdt. Tegningerne var ordnede efter Stoffet. Der var én stor Hovedafdeling, som hed »Møbler« med Underafdelinger: Renæssance-, Rococo-, Empire- og moderne Møbler. Der var en anden – som man kunde vente den største af alle –, der hed »Dragter«, militære Dragter for sig, civile Dragter for sig, og begge Grupper

Kat. nr. 13.

atter underafdelte historisk. Der var en Afdeling for Arkitektur, én for Interiør, ogsaa én for Frisurer og én for Støvler og én for Fødder og én for Arme og Hænder. Der manglede end ikke en Afdeling for Værktøj med Underafdelinger: for Murere, for Smede, for Tømrere etc. Der var overhovedet noget af alt i Verden, og Verdenen var her ordnet paa Hylder.

Jeg stod længe og fæstnede nogle af de mange Rubrikker i min Hukommelse. Uden at jeg bad derom, tog saa Menzel en af Mapperne ned. Det var den med Arme. Jeg opdagede straks en Mængde Tegninger til en Arm, jeg kendte godt fra en af Figurerne i »Smedien« i Nationalgalleriet, den Figur, der med ubændig Kraft og Lyst svinger den mægtige Tang. Menzel spredte en Snes af disse Tegninger ud foran mig og spurgte mig, om jeg kunde sige ham, hvilken af dem, han nærmest havde benyttet til Billedet (om hvilket han iøvrigt fortalte det utroligt lydende, at det blev malet udelukkende paa Grundlag af Tegninger og uden en eneste Farvestudie). Jeg forstod, at dette var en Prøve, hvorpaa jeg skulde sættes; bestod jeg den ikke, vilde formodentlig Mappen blive lukket for mig, og jeg ville ikke faa mere at se. Jeg tænkte ved mig selv, at det var ingen retfærdig Prøve paa mine Øjnes Ævne til at se paa Kunst. Der var ikke en Gang Plads til at lægge Bladene op ved Siden af hinanden, saa jeg rigtig kunde sammenligne dem, og selv om der havde været Plads dertil, saa galdt det jo her ikke nær saa meget om at sammenligne Bladene indbyrdes, som om at sammenligne dem med en Erindring om en Enkelthed paa et fjærnt Billed. Jeg bladede og bladede og saa og tænkte mig om. Nej, til saadan en Prøve slog min Erindring om Armen paa Billedet alligevel ikke til. Jeg maatte tage Opgaven anderledes. Jeg maatte prøve at tænke mig, hvorledes Menzel selv saa, og jeg samlede nu mine Øjnes Energi for at søge at se med hans gennemtrængende Blik. Han stod imidlertid og kiggede i en anden Mappe. Han havde vel nok benyttet den bedste Arm til Billedet. Der var nu én, der rent kunstnerisk set forekom mig at være den fortrinligste, fordi Bevægelsen i den var genialest greben. Men mon det alligevel var den, som Menzel selv havde fundet bedst? Der var en anden, som organisk og konstruktivt var langt fastere og strængere, men mindre kunstnerisk af Væsen. Mon det dog ikke snarere var den, han havde foretrukket? Jeg tog langt om længe det sidste Blad og bragte det hen til Menzel. Han saa først paa det, derefter paa mig med et rart og mildt Smil, han klappede mig paa Skuldren, rettede sig, rømmede sig, lagde atter sit Ansigt i de højtidelige Folder og sagde med en Mine, som om han tildelte mig en kongelig Udmærkelse: »Det var godt set.« – Fra det Øjeblik viste han mig alt, hvad jeg ønskede.

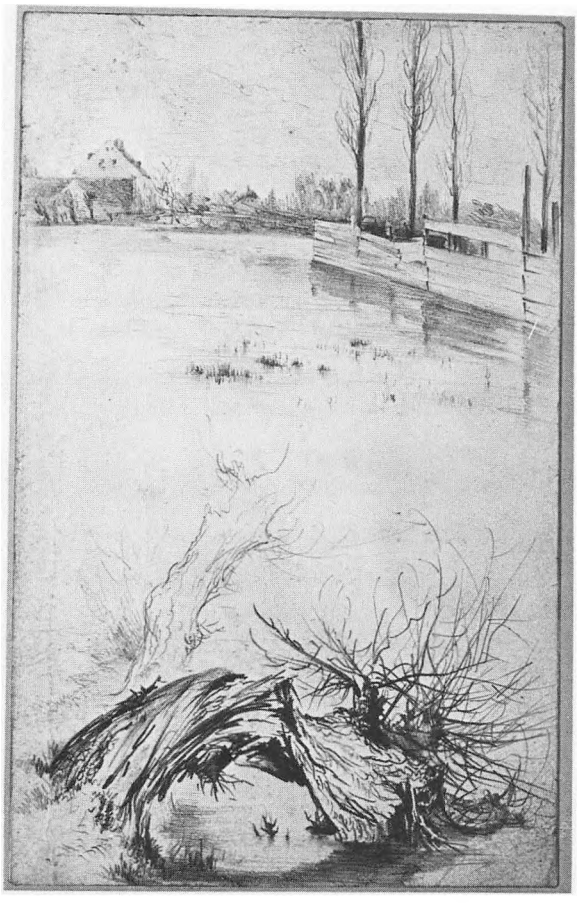

Kat. nr. 15.

(Oprindelig trykt i *Kunstbladet*, 1898).

Curriculum*

1815 Den 8. december fødes Adolph Friedrich Erdmann Menzel i Breslau (Wroclaw). Faderen, Carl Erdmann Menzel, er skoleforstander, moderen, Charlotte Emilie Okrusch, er datter af en tegnelærer.

1818 Menzels fader opgiver sit oprindelige erhverv som »skole-instituts-direktør« og etablerer et stentrykkeri.

1823 Den 25. juli fødes Menzels søster Emilie.

1826 Menzels broder Richard fødes den 3. november.

1829 Menzels fader trykker illustrationerne til: J. A. Kutzen: *Die Geschichte des preussischen Staates.* Den fjortenårige Menzel har til anden del af værket tegnet otte litografier.

1830 I april flytter familien Menzel til Berlin. Faderen håber her at kunne tilbyde sønnen, der allerede tidligt har åbenbaret sit tegne-talent, en bedre uddannelse. Menzel arbejder i faderens litografiske anstalt og udskyder studierne ved akademiet.

1831/32 Første opgave: *Luthers Leben, Ein Bilderbuch für die Jugend,* udgivet af Sachse & Co., Berlin. Ud af 13 kridtlitografier tegner Menzel de syv.

1832 Den 5. januar dør Menzels fader. Den 16-årige sørger for familiens underhold og fører stentrykkeriet videre.

1833 »Et halvt års uregelmæssige studier« i akademiets gipsklasse. Skuffet opgiver Menzel disse forsøg og fortsætter uddannelsen på egen hånd. Ved akademiets aftenkursus i tegning møder han tapetfabrikanten Carl Heinrich Arnold, et møde der snart udvikler sig til et livslangt venskab med Arnold og dennes familie. I huset Arnold møder Menzel ad-

* I et brev af den 9. december 1878 til kunstskribenten Friedrich Pecht fra München kalder Menzel sit levnedsløb for »curriculum«. Pecht havde udbedt sig oplysninger til sin bog »Deutsche Künstler des 19. Jahrhunderts, Studien und Erinnerungen«, som udkom 1879.

Kat. nr. 16.

skillige kendte kunstnere fra Berlin såsom Schinkel, Rauch, Drake, Eduard Magnus, Eduard Meyerheim og arkæologen Adolf Schöll, med hvem han også slutter venskab.

I efteråret den første succesrige opgave for forlæggeren Louis Sachse: 11 illustrationer (litografier med pen, udgivet 1833, dateret 1834) til Goethes *Künstlers Erdenwallen.*

Kat. nr. 21.

Kat. nr. 22.

1834 Rosende kritik af illustrationerne til *Künstlers Erdenwallen* af billedhuggeren Gottfried Schadow i Allgemeine Preussische Staatszeitung. Den 22. februar bliver Menzel optaget som medlem i Jüngerer Künstlerverein Berlins.

Indtil 1836 arbejder Menzel med 12 kridtlitografier til *Denkwürdigkeiten aus der Brandenburgisch-Preussischen Geschichte* (udgivet af L. Sachse & Co.).

1835 Menzels ven C. H. Arnold flytter med sin familie til Kassel.

Menzel tegner og litograferer titelbladet til tredje bind af Athanasius grev Raczynskis *Geschichte der neueren deutschen Kunst* (udgivet 1841) og indramningerne til fyrst Anton von Radziwills kompositioner til Goethes *Faust*.

1836 Menzel møder regimentslægen Dr. Wilhelm Puhlmann fra Potsdam, bestyrelsesmedlem for den derværende kunstforening; indtil dennes død 1882 forbinder et hjerteligt venskab de to. I de berlinske kunstsamlinger studerer Menzel venetianske, hollandske og franske malere fra det 17. og 18. århundrede, også Dürer. Sit første oliemaleri *Et skakspil* kalder han selv for »et halvbragt værk«. Forsøg med akvarel, senere foretrækker han dog de mindre transparente gouachefarver.

1837 Penne-litografi til *Vater Unser* (Fader Vor) (udgivet af Sachse & Co.). Allerede her røber Menzel den for ham karakteristiske righoldige tolkning af et givet emne.

1839 Første private bestillingsopgave, maleriet *Der Gerichtstag*. Omfangsrige illustrationsopgaver afholder indtil videre Menzel fra yderligere maleriforsøg.

Indtil 1842 arbejder han med henved 400 tegnede forlæg til træsnit til Franz Kuglers *Geschichte Friedrichs des Grossen*, en opgave han får tildelt af forlæggeren J. J. Weber i Leipzig. Udover at foretage dybtgående studier af de historiske begivenheder på Friedrich II.s tid bestræber Menzel sig på at fuldkommengøre træsnitteknikken. Og utilfreds med de bestilte parisiske træskærere benytter han sig efterhånden af udmærkede fagfolk fra Leipzig og Berlin.

Måske er det også formidleren af denne betydelige opgave, kunsthistorikeren Franz Kugler, der introducerer Menzel i den litterære forening »Tunnel über der Spree« i slutningen af 40'rne. Her møder Menzel mange navnkundige personligheder fra Berlin: digtere, forfattere, videnskabsmænd, jurister og officerer.

I Hôtel de Russie på Pariser Platz kan man se en udstilling med billeder af John Constable. Muligvis kan man her finde inspirationen til Menzels førimpressionistiske oliebilleder fra 40'rne, som han selv regnede for så betydningsløse, at de fleste først kom frem for offentligheden efter eller kun kort før hans død.

Den 3. oktober flytter familien Menzel fra Wilhelmstrasse 39 til Zimmerstrasse 4.

1840 I slutningen af juni eller begyndelsen af juli rejse til Gutenbergfesten i Leipzig. 12 dages studieophold i Dresden. Den barokke pragtarkitektur, som han er interesseret i, forefinder han delvis i en ynkelig forfatning. Menzels sans for skønheden i denne ilde sete stil bliver først fulgt op af kunsthistorien årtier senere.

1841 Fra den 12. september et fjorten dages besøg hos familien Arnold i Kassel.

1842 Påbegyndelse af det såkaldte »Armeewerk«: 436 pennelitografier til *Die Armee Friedrichs des Grossen in ihrer Uniformierung* (3 bind, udgivet af Sachse & Co., færdiggjort 1857).

1843 Påbegyndelse af de 200 træsnit-illustrationer til *Werke Friedrichs des Grossen* (færdiggjort 1849). Denne opgave for kong Friedrich Wilhelm IV, der regerer siden 1840, fører til kontakt med hoffet og med formidleren af denne opgave, de Kgl. Museers generaldirektør, v. Olfers.

Die Störung (færdiggjort 1846). Første oliemaleri i længere tid, et historisk genrebillede, muligvis påvirket af de belgiske malere de Biéfves og Gal-

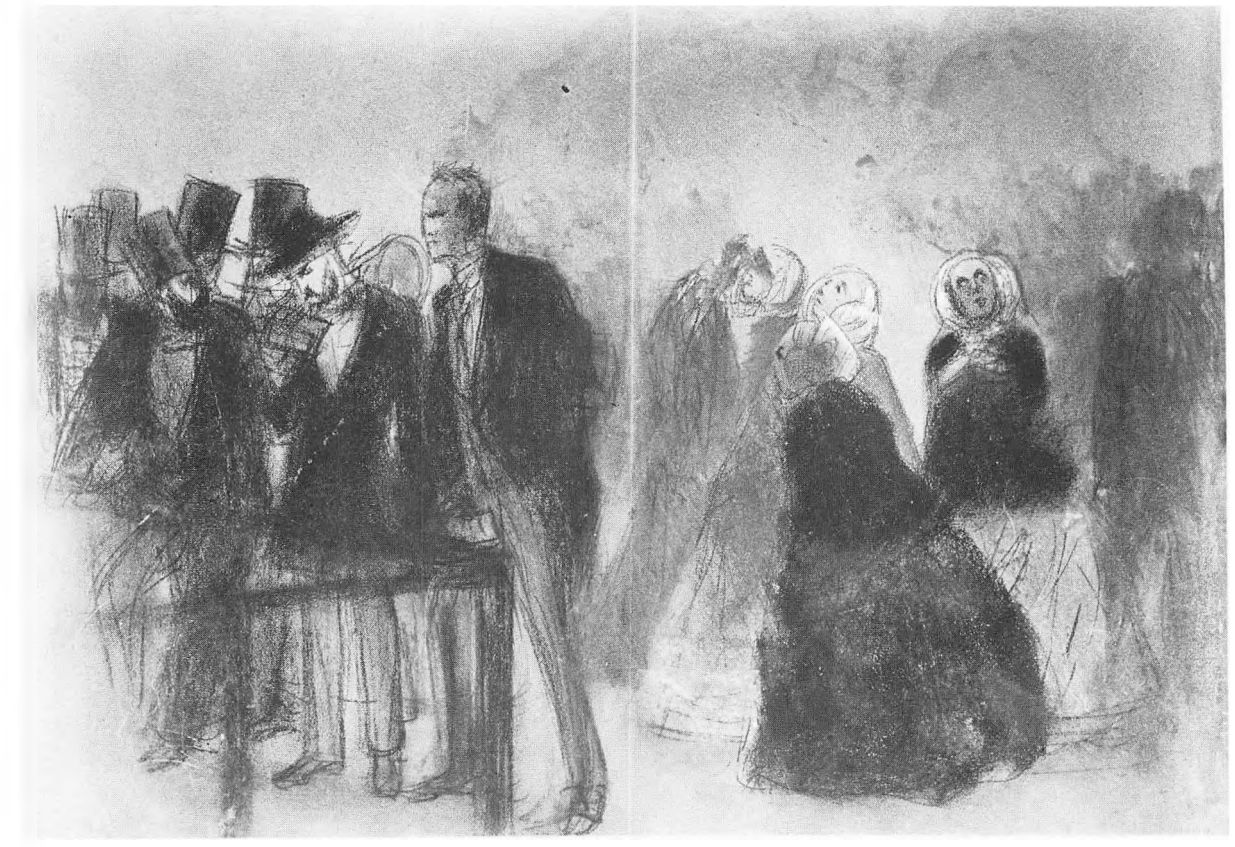

Kat. nr. 23.

laits historiemalerier, der var udstillet i museets rotunde samme efterår.

1844 Menzel opsøger hyppigt kobberstiksamlingen for at beundre hollændernes og frem for alt Rembrandts raderinger. Egne forsøg med radering.

Rejse til Breslau, Striegau og Jauer på besøg hos sin schlesiske familie.

1845 I marts flytter familien Menzel til Schöneberger Strasse 18. Venskabelig forbindelse med Maerckerfamilien, som bor i samme hus. Dr. Maercker fungerer i sommeren 1848 som justitsminister.

Friederike Arnold på besøg hos familien Menzel. Menzel nærer stor hengivenhed for vennens datter. Han maler hendes portræt. *Das Balkonzimmer* bliver til.

1846 Moderen dør den 8. oktober. Fra begyndelsen af oktober og indtil december er vennens søn Carl Johann Arnold, som vil være maler, på besøg hos Menzel. Et portræt af broderen males, og malerierne *Palaisgarten des Prinzen Albrecht; Bauplatz mit Weiden;* og *Gewitter am Tempelhofer Berg.*

1847 Menzel flytter med sine søskende til Ritterstrasse 43.

Menzel maler *Am Kreuzberg bei Berlin; Die Berlin-Potsdamer Bahn* (det første tyske maleri af en jernbane); sit eget *Schlafzimmer in der Ritterstrasse; Dächer im Schnee; Predigt in der alten Klosterkirche in Berlin; Innenraum mit der Schwester.*

Den 11. august rejser Menzel over Eisenach (hvor han besøger Wartburg) til Kassel på besøg hos Arnold, som for den hessiske kunstforening formidler opgaven at male et historiemaleri til 600-årsfesten for det regerende hessiske fyrstehus, og dermed opfylder et længe næret ønske for Menzel. Efter fire dages studier i Marburg udfører Menzel kartonen til *Einzug Heinrichs des Kindes, des späteren Landgrafen von Hessen, mit seiner Mutter in Marburg 1247* med kul og senere med sortkridt. Succesen lader imidlertid vente på sig, hvilket Menzel lider under længe.

1848 Den 21. marts, kun få dage efter at revolutionen er brudt ud, vender Menzel tilbage til Berlin. Dagen efter overværer han, hvorledes de faldne borgere (ca. 300) udstilles på lit-de-parade på fritrappen til den tyske domkirke på Gens-d'Armes-Torvet. Påvirket af revolutionen påbegynder Menzel maleriet *Aufbahrung der Märzgefallenen,* som imidlertid forbliver ufuldendt: et symbol på at de forhåbnin-

Kat. nr. 24.

ger, som store dele af borgerskabet forbandt med revolutionen, var bristede. Der opstår mindre malerier med motiver fra hans daglige omgivelser.

1849 Også på maleriets område retter Menzel nu sin interesse mod Friedrich II.s epoke. Han påbegynder *Flötenkonzert Friedrich des Grossen in Sanssouci* (som han efter en afbrydelse først tager fat på igen 1851 og færdiggør 1852) og *Die Tafelrunde Friedrichs im Schloss Sanssouci* (færdiggjort 1850).

1850 Friedrike Arnold gifter sig.

Sommerrejse til Dresden og til Harzen. Der opstår flere portrætter i akvarel og dækfarver. Men Menzel føler sig ikke kaldet som portrætmaler i almindelighed. Han påbegynder maleriet *Friedrich und die Seinen in der Schlacht bei Hochkirch* (færdiggjort 1856). Bestilling på en træsnitserie: *Aus König Friedrichs Zeit. Kriegs- und Friedenshelden* (påbegyndt for J. J. Weber i Leipzig, udgivet 1856 af Duncker i Berlin).

1851 *Der zwölfjährige Jesus im Tempel*, litografi med pensel og skrabejern. Menzel overførte kompositionen fra et transparentmaleri til sten. (Hvert år til jul afholdes der i akademiet arrangementer til fordel for nødlidende kunstnerfamilier, og store transparente billeder, udført af forskellige kunstnere, vises frem til musik af domkirkens kor).

Hos Meder i Berlin udgives et hæfte *Versuche mit Pinsel und Schabeisen*, herunder også et *Selbstbildnis als Antiquar*.

1852 I december danner nogle medlemmer af den litterære forening »Tunnel über der Spree« den mere eksklusive sammenslutning, kaldet »Rütli«. Hver lørdag fører man, til kaffe og kager, samtaler om kunst og litteratur hjemme hos de enkelte medlemmer. Menzel, med »Tur nel«-navnet Rubens, hører – sammen med Friedrich Eggers (kunsthistoriker og forfatter, fra 1863 professor ved kunstakademiet), digteren Paul Heyse, Wilhelm von Merckel (kammerretsråd og forfatter), forfatteren Theodor Fontane, Franz Kugler, Karl Bormann (provincialskoleråd), Bernhard v. Lepel (officer og forfatter) og forfatteren Theodor Storm – til »ur-rütlionerne«.

Venskab med den unge maler Fritz Werner, der udfører reproduktionsstik efter Menzels malerier og som regnes for Menzels eneste elev. I begyndelsen af august indtil midten af oktober den første store sommer- og studierejse sammen med søsteren til Franken, Sydtyskland, Østrig og Prag.

1853 Den 8. november vælges Menzel som medlem af Det kongelige Kunstakademi.

1854 Festalbum til kejserinde Alexandra af Rusland. (Ti dækfarve-blade, til 25-års jubilæet for *Den hvide roses Fest* i Potsdam den 13. juli 1829).

1855 Som bestilling fra den Schlesiske Kunstforening: *Huldigung der schlesischen Stände vor Friedrich II*, 1741, oliemaleri.

To billeder af Stormestre til spisesalen på Marienburg. Rejse til Marienburg. I september 14 dage i Paris til Verdensudstillingen (for første gang

Kat.nr.26.

med en international maleriudstilling). Menzels *Tafelrunde* udstilles. Menzel aflægger besøg på Courbets Pavillon du Réalisme i nærheden af industripaladset.

1856 Udnævnelse til Kgl. preussisk professor ved Akademiet.

Im Théâtre Gymnase, oliemaleri.

1857 Store Guldmedalje i kunst for *Hochkirch*-billedet.

Sommerrejse til Thüringen.

Begegnung König Friedrichs II. mit Kaiser Joseph II. 1769 im bischöflichen Palais in Neisse (Menzel fik allerede i 1855 af Forbundet for historisk Kunst bestilling på et maleri fra Friedrich II.s tid).

1858 *Bon soir, messieurs! Friedrich nach der Schlacht bei Leuthen im Schloss zu Lissa, dem Quartier der Österreicher* (forbliver ufuldendt, idet bestilleren, fyrst Ratibor, finder scenen for kaotisk). Menzel skriver i marts 1856 til Fritz Werner: »Jeg rejser derhen (til Neisse og Lissa) for at tegne de lokaliteter efter naturen, der endnu findes . . .«. (Arkivet i Nationalgalerie). Det sidste store maleri til Friedrich-cyklus'en, *Ansprache Friedrichs an seine Generale vor der Schlacht bei Leuthen* (ufuldendt). Menzel herom den 1.7.1859 i brev til Adolf Schöll: »Hvad mine forretninger angår så har jeg igen påtaget mig et stort arbejde, som jeg skal gennemføre, om Gud vil: nemlig Fritzes tale til sine mænd før det blev *va banque* ved Leuthen. Det gælder her om at male et moralsk indtryk . . .«.

1859 Menzels søster indgår den 10. maj ægteskab med den kgl. musikdirektør Hermann Krigar. Dog opretholdes den fælles husholdning. Sommerrejse til Sydtyskland og Tyrol.

Indtil 1862 flere dækfarve-billeder til den berlinske samler, kommercieråd E. Kahlbaum. I nogle af dem varierer Menzel det store emne »Friedrich« som historiske genremotiver fra Friedrichs tid som kronprins.

1860 I begyndelsen af oktober rejse til Rheinsberg. Sidst på året flytter Menzel til Marienstrasse 22, hvor han bor dør ved dør med broderen og med familien Krigar.

1861 Fra midten af juli til midten af august er Menzel på brønd-kur i Mark Brandenburg. Han føler sig syg.

I september rejse til Antwerpen (kunstnerkongres, Courbet holder en program-tale om emnet realisme). Menzel i brev til Fritz Werner i Düsseldorf den 11.7.1861: p.g.a. kuren kan han ikke komme til udstillingen i Köln, »men jeg regner med at kunne nå frem til kur'erne (= modtagelserne) i Belgien . . .« (Arkivet i Nationalgalerie). Han rejser så over Magdeburg til Braunschweig, Düsseldorf, Antwerpen, Gent, Brügge, Ostende, Bruxelles og tilbage over Köln.

I oktober får Menzel via ministeren Bethmann-Hollweg den kongelige bestilling på et repræsentativt billede af Wilhelm I.s umiddelbart forestående kroning i Königsberg. Fritz Werner ledsager ham til kroningsfestlighederne den 18. oktober, for at bistå ham med lokal- og farvestudierne. Det tager Menzel fire år at portrættere alle deltagerne. Den 15. december 1865 er billedet færdigt.

Efter denne opgave bliver Menzel jævnligt inviteret med til hoffets fester, og skildringen af det samtidige selskabsliv bliver til et hovedemne for hans maleri.

1863 Den 15. februar udstilles alle Menzels værker om Friedrich II.s tid på akademiet (i anledning af hundredårsfesten for Hubertusburger-freden).

Menzel påbegynder det såkaldte *Kinderalbum* til søsterens to børn: 44 dækfarve-blade, som bliver til i løbet af 20 år og som delvis retoucheres i 1883.

1864 Menzels broder Richard gifter sig med Elise Preuss. Richard var udlært fotograf og han køber – sandsynligvis med økonomisk hjælp fra Menzel – Gustav Schauers Photografiske kunst- og forlagsinstitut i Berlin.

Om sommeren rejser Menzel til Elbsandsteinbjergene og til Böhmen.

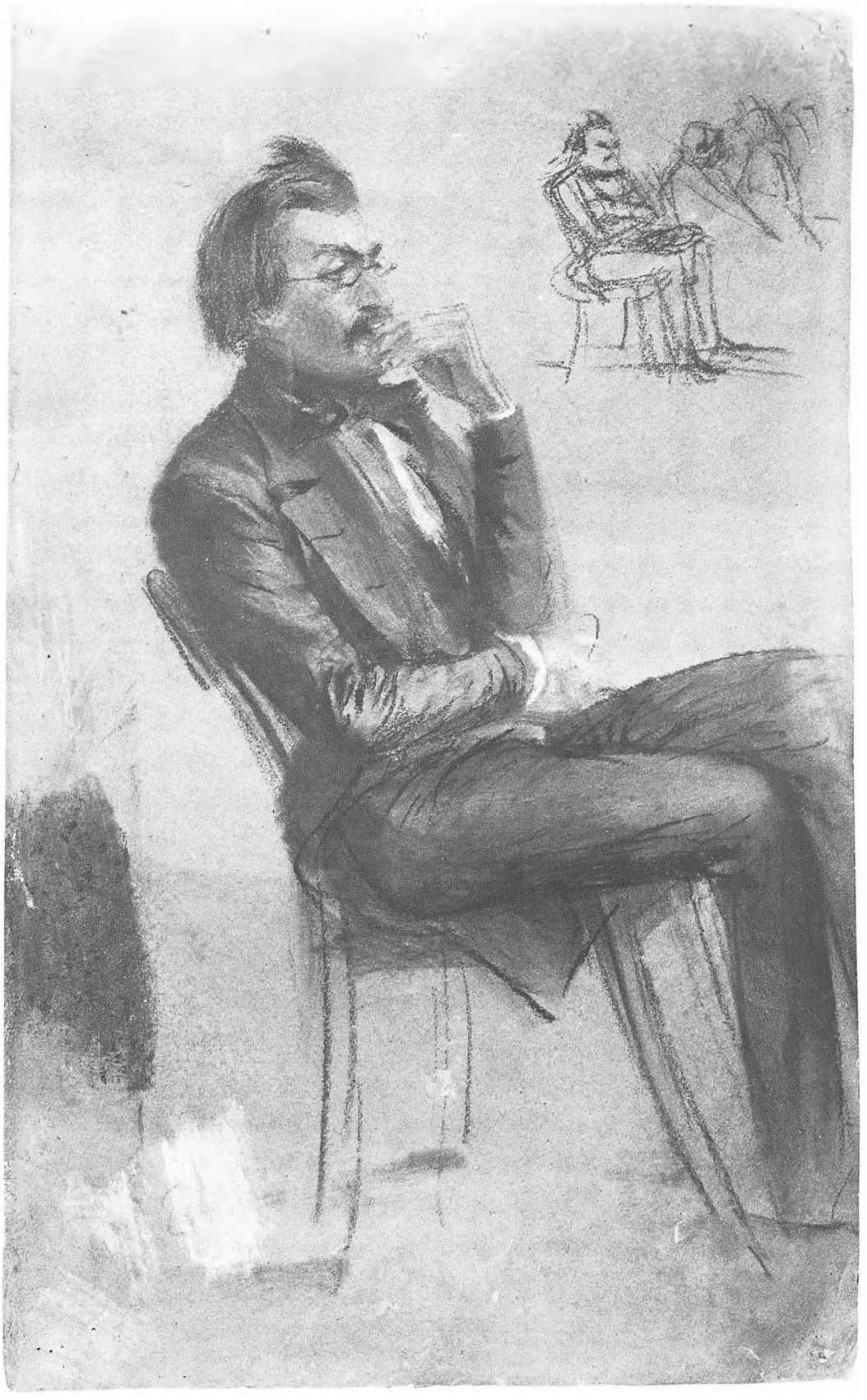

Kat. nr. 25.

Kat. nr. 36.

1865 Den 14. juli dør Menzels broder.
Sammen med familien Krigar flytter Menzel til Luisenstrasse 24.

1866 I juli rejser Menzel under den preussisk-østrigske krig til krigsområderne i Böhmen. I Königinhof, hvor der er et stort lazaret, tegner han sårede, døende og døde soldater.

Kat. nr. 37.

1867 I begyndelsen af juni indtil juli rejser Menzel, ledsaget af vennen, maleren Paul Meyerheim og svigerinden Elise, til verdensudstillingen i Paris. Han er sammen med Meissonier og Meyerheim inviteret til at udstille i Palais de l'Industrie. For det udstillede maleri *Schlacht bei Hochkirch* modtager han den næsthøjeste medalje.

Kat. nr. 40.

Samtidig med billedhuggeren Drake bliver Menzel udnævnt til Ridder af Æreslegionen.

Med maleren Ludwig Knaus besøger han Louvre. Gentagne besøg i Poissy hos Meissonier, som Menzel allerede har mødt 1862 i Berlin. Bekendtskab med den belgiske maler Alfred Stevens og med malerne Ricard og Gérôme. Han aflægger besøg i Courbets og sandsynligvis også i Manets udstillingspavillon.

1868 I begyndelsen af juni en fire uger lang rejse til verdensudstillingen i Paris, hvor hans *Krönungsbild* og to små genrebilleder er udstillede.

Udnævnelse til æresmedlem af det østrigske kunstakademi.

1869 *Pariser Wochentag*, olie (første skildring i stort format af gadeliv i en storby).

Besøg på den Internationale kunstudstilling i München. Han genser Courbets *Skærveknuserne* som han allerede så i Paris 1855.

Gedenkblatt zum 50jährigen Bestehen der Firma C. Hackmann, dækfarver (med to skildringer af industriproduktion i Heckmanns metalstøberi).

1870 Modtager ordenen Pour le mérite (stiftet af Friedrich II. 1740, 1842 udvidet af Friedrich Wilhelm IV. med en »Fredsklasse for videnskab og kunst«).

Wiener Künstlergenossenschaft viser akvareller og gouacher af Menzel.

Sommerrejse til Elbsandstein-bjergene. I november flytter familien Menzel-Krigar til Potsdamer Strasse 7.

1871 *Abreise König Wilhelms I. zur Armee am 31. Juli 1870*, olie. Sommerrejse til Franken, Sydtyskland og Østrig. Besøg på Holbein-udstillingen i Dresden.

1872 Sommerrejse til Bad Kissingen og til Salzkammergut. Menzel bliver æresmedlem af kunstakademiet i München.

Rejse til Königshütte i det øvre Schlesien for at forberede billedet *Das Eisenwalzwerk*, som Menzel begynder at arbejde på (færdiggjort februar 1875). I Tyskland er dette det første store maleri af et industrielt produktionsværksted, hvor det ikke er maskinerne men arbejderne, der dominerer.

1873 Med henblik på det fremtidige Nationalgalerie køber den preussiske regering alle de malerier af Menzel, der tilhører Verein der Kunstfreunde im Preussenstaat, herunder *Tafelrunde*.

Sommerrejse til St. Gilgen ved Wolfgangsee og Gastein, til verdensudstillingen i Wien, hjem over Eger og Prag.

Kat. nr. 43.

1875 Familien Menzel-Krigar flytter til Sigismundstrasse 3 (Menzels sidste atelier).

Menzel, Gustav Richter og Reinhold Begas bliver indvalgt i akademiets styrelse.

Sommerrejse til Bayreuth, Garmisch, Innsbruck, Kloster Ettal, Kloster Banz.

1876 Sommerrejse gennem Sydtyskland og Schweiz. I Bayreuth til uropførelsen af *Nibelungens Ring*, Menzel havde allerede oplevet Wagner 1875. Hjemrejse over Leipzig.

I oktober rejse til Holland: Amsterdam, Utrecht, Rotterdam, Den Haag. Menzel forbereder træsnitillustrationer til en jubilæumsudgave af Kleists *Der zerbrochene Krug*. Den udkommer 1877 hos Hofman & Co., Berlin, med 30 illustrationer og fire fotografier efter gouache-grisailler.

1878 *Das Eisenwalzwerk, Die Tafelrunde* og *Flötenkonzert* bliver sendt til verdensudstillingen i Paris. Rigsregeringens beslutning om at sende 160 kunstværker til Paris blev meget overraskende truffet i sidste øjeblik. (Også efter den tysk-franske krig vedbliver Menzel – som også Leibl – med at sende sine værker til Paris, selvom staten lægger pres på kunstnerne om ikke at udstille i Frankrig). *Ballsouper*, olie (det vigtigste af Hofball-billederne).

1880 *Prozession in Gastein*, olie.

Sommerrejse til Dresden og til Elbsandsteinbjergene. Hermann Pächter, indehaveren af R. Wagners kunsthandel, overtager indtil Menzels død forhandlingen af Menzels værker. Forbindelsen til Pächter går tilbage til anden halvdel af 70'erne (Louis Friedrich Sachse, som i lang tid havde sørget for Menzels forretninger, måtte efter krisen i 1873 begære sig konkurs, og 1876 blev hans betydelige samling bortauktioneret).

Menzel skriver en nekrolog over svogeren Hermann Krigar.

1881 Rejse gennem Schweiz til Sydtyrol og Norditalien.

1882 Anden rejse til Norditalien.

Kat. nr. 48.

1883 Menzel bliver udnævnt til Vicekansler af ordenen Pour le mérite's Fredsklasse.

1884 *Die Piazza d'Erbe in Verona,* olie (påbegyndt efter den første rejse til Verona i 1881).

Til påske åbnes en Menzel-udstilling i Nationalgalerie i anledning af Menzels 50-års kunstnerjubilæum.

Deutsche Kunstgenossenschaft i Düsseldorf udnævner Menzel til æresmedlem.

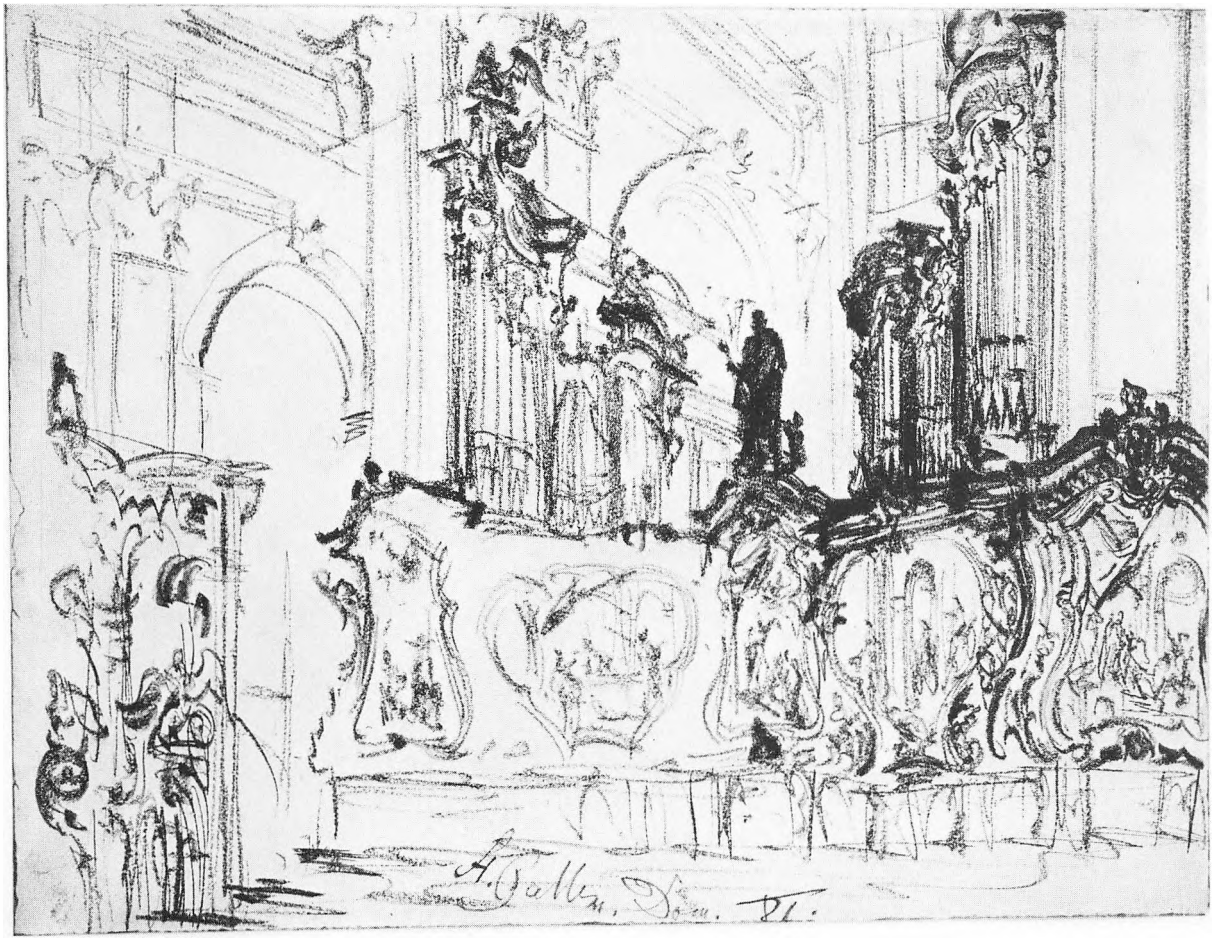

Kat. nr. 50.

1885 Menzel-udstilling i Pavillon de la Ville de Paris fra den 26. april til den 16. juni.

Talrige æresbevisninger i anledning af Menzels 70-års fødselsdag: akademiudstilling af næsten alle i Berlin tilgængelige værker.

Udnævnelse til kansler af ordenen Pour le mérite's Fredsklasse: Dr. honoris causae ved Berlins Universitet; Æresborger i hjembyen Breslau; æresmedlem af kunstakademiet i Skt. Petersborg.

1888 Den 3. marts åbner den internationale jubilæumsudstilling i Wien (uden fransk deltagelse). Menzel viser *Prozession in Gastein* og en akvarelsuite. Modtager Østrigs Gyldne statsmedalje.

1889 Menzel deltager på verdensudstillingen i Paris (100-års jubilæet for den franske revolution). Den regeringstro avis *Berliner Politische Nachrichten* (efter 1888 regerer kejser Wilhelm II.) skriver: »... Vide kredse har følt sig pinligt berørt af at en række tyske kunstnere har indsendt værker til jubilæumsudstillingen i Paris ...«. Efter en uddybelse af at Menzel hører til disse kunstnere hedder det: »Man skulle ikke tro det var muligt at støde på navne som Liebermann, Kühl, Achenbach, Leibl, Uhde og en hel række af andre München-malere, der ligeledes udstiller dér«.

1891 Under den 3. Münchener årsudstilling vises en Menzel-særudstilling.

1892 Akademiudstillingen i Berlin i maj måned viser efter forbillede fra München særudstillinger af forskellige kunstnere, således også af Menzel.

Kahnfahrt og *Alte Pforte in einem Park* (sidste oliebilleder).

1893 Menzel maler *Feinbäckerei in Kissingen*, dækfarver, til verdensudstillingen i Chicago.

Sommerrejse til Dresden, Karlsbad, Kissingen, Salzburg, Kassel, Wiesbaden, Bremen, Hamburg.

1894 I marts vises på den store kunstudstilling i Hamburg blandt andre af Menzels billeder hans *Atelierwand* fra 1872.

I juni arrangerer Ernst Arnold en Menzel-udstilling i Dresden, der bl. a. viser aldrig før udstillede tegninger af Dresdens barok-arkitektur.

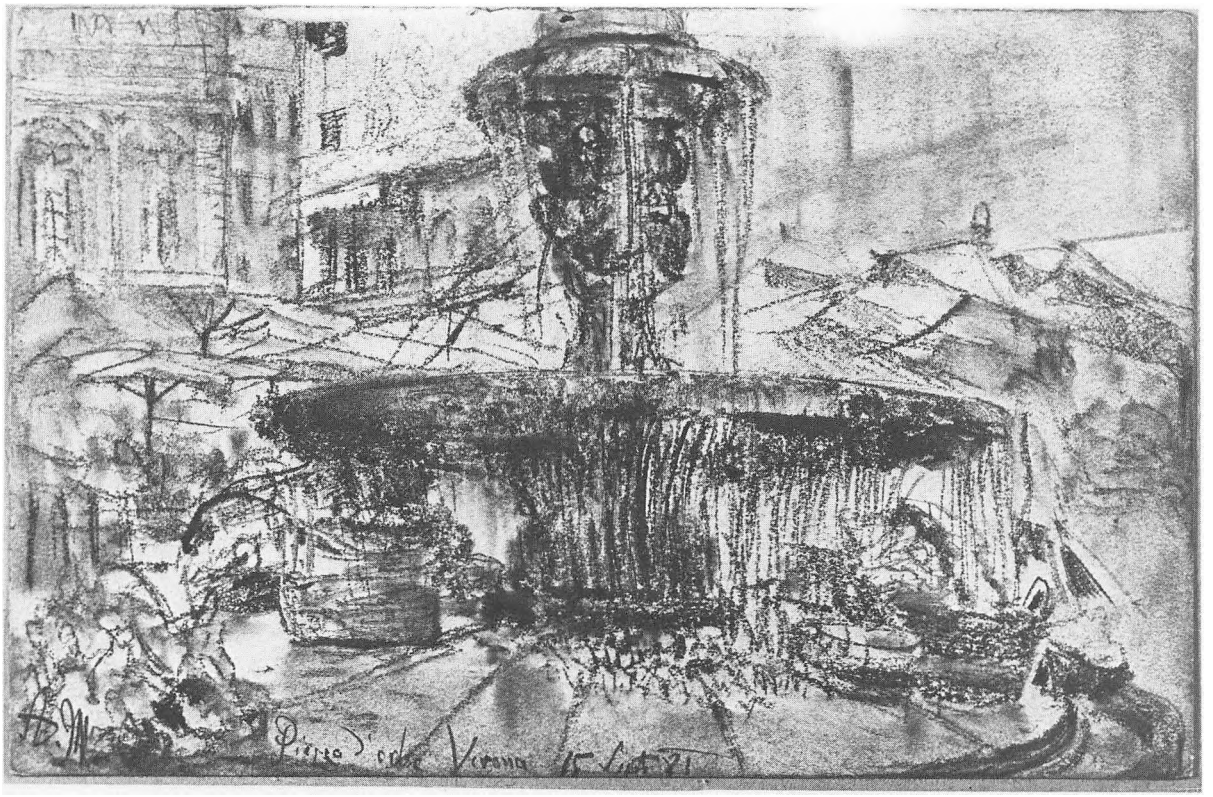

Kat. nr. 51.

1895 I juni modtager Menzel de første ærestilkendegivelser i anledning af sin forestående 80-års dag: i Potsdam afholder hoffet en fest med dragter fra Friedrich II.s tid, og *Das Flötenkonzert* opføres som levende billede.

Sommerrejse til Kissingen, Würzburg, Weimar. I juli første Internationale kunstudstilling i Venedig, Menzel udstiller *Atelierwand* fra 1872.

I december store jubilæumsudstillinger; Nationalgalerie i Berlin viser grafik, kunstakademiet malerier, herunder for første gang *Die Aufbahrung der März-gefallenen von 1848.*

Menzel bliver udnævnt til »virkelig gehejmeråd med prædikatet ekscellence«.

Æresborger i byen Berlin. Akademierne i Paris og London vælger Menzel som medlem.

1896 Menzel-udstillingen i Wien bliver en stor publikumssucces.

Årsudstillingen i München viser en Menzel-særudstilling.

Sommerrejse til Kissingen.

1898 Udnævnelse til Ridder af Den sorte Ørneorden (denne Preussens højeste orden indebar samtidig at modtageren blev adlet). Menzel forlader akademiets styrelse og udnævnes samtidig til æresmedlem.

1899 Menzel udnævnes til udenlandsk medlem af det belgiske kunstakademi.

Nationalgalerie køber *Berlin-Potsdamer Eisenbahn* fra 1847.

1903 Foreningen af kunstnere i Berlin udstiller udover tegninger og akvareller to af de tidlige, aldrig offentligt viste oliemalerier: *Am Kreuzberg bei Berlin* og *Frühmesse.* Enkelte kritikere begynder at spille de tidlige værker ud mod de sene.

I april fejres Menzels 50-års jubilæum som medlem af Det kgl. Kunstakademi. Til ære for Menzel indføres værdigheden »æressenator«, æresmedlem af styrelsen.

I juni Menzel-udstilling i London.

Sommerrejse til Karlsbad.

1904 Sommerrejse til Kissingen.

Menzel formår nu kun at arbejde med blyant.

1905 Den 9. februar dør Menzel i Berlin.

Forklaringer til kataloget

Samtlige udstillede tegninger, akvareller og gouacher tilhører *Sammlung der Zeichnungen der Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin, DDR.*

Målene er angivet i millimeter, højden før bredden. I tilfælde af at papiret er uregelmæssigt beskåret, er det største mål angivet.

Tegningernes registreringsnumre (»Menzel-numre«) er ledsaget af bogstavkoder: *Kat.*, *Nr.*, eller *N.*

Kat. henviser til nummereringen i Lionel von Donop: *Katalog der Handzeichnungen, Aquarelle und Ölstudien in der Königlichen National-Galerie* (Berlin, 1902). Her registreres 1712 arbejder af Menzel, hvoraf de første allerede blev erhvervet i 1880.

N. henviser til arbejder, som blev erhvervet fra Menzels dødsbo, efter at der i 1905 (få måneder efter Menzels død) var blevet arrangeret en stor udstilling, hvor ikke mindre end 6925 arbejder blev vist. Det var den største del af hans efterladte tegninger (i alt 4598), som blev købt ved denne lejlighed.

Nr. henviser til de arbejder, som blev erhvervet efter 1906. For tegningers vedkommende begyndte man med nr. 1713, idet man umiddelbart fortsatte *N.*-nummereringen.

Hvor der i kataloget inddrages sammenligningsmateriale fra Nationalgalerie, henvises der kun til en af de tre nummereringer.

De skitsebøger af Menzel, der omtales i kataloget, tilhører alle Nationalgalerie.

☆ efter katalognummeret betyder, at det pågældende arbejde findes gengivet i kataloget.

Kat. nr. 52.

I. Historiske billeder (kat.nr. 1–13)

Både i Menzels grafik og i hans malerier indtager det historiske – især i hans tidlige værker – en fremtrædende plads. Dette er også hos ham udtryk for den voksende historiske bevidsthed, som prægede den tyske borgerstand i det 19. århundrede. I bestræbelserne for en tysk nationalstat begyndte man allerede efter befrielseskrigene i begyndelsen af århundredet at rette blikket bagud i tiden. Menzel fandt især muligheder for en oplysende og desuden psykologiserende og personlig tolkning i Friedrich den Stores epoke. Men med en voksende reaktion efter den mislykkede revolution i 1848 kunne Menzels historieskildringer ikke forblive relevante, eftersom de afspejlede hans liberale borgerlighed. Der var andre kunstnere, som bedre var i stand til at opfylde det 1871 dannede Tyske Riges ønsker om repræsentation. Menzels kunst retter sig i stedet stadig mere mod en fremstilling af det daglige liv i dette nye samfund og af de nye borgerlige idealer, som bl.a. kunne findes i den fremadskridende industrielle udvikling.

1.* Udsigt fra taget af Billedgalleriet i Sanssouci. Ca. 1842.

Blyant. 210×268 mm. Usigneret. Kat. 1582.

Under arbejdet med illustrationer og malerier over Friedrich II.s liv og værk fra begyndelsen af 40'rne indtil midten af 50'erne, tegnede Menzel jævnligt i slottene og i parken omkring Sanssouci i Potsdam. Blikket er rettet fra Sanssouci-slottets øvre terrasseområde mod taget og kuplen af det af J. G. Büring (1755–63) byggede Billedgalleri og ind i Den hollandske Have. Efter havens tilstand at dømme, dvs. efter en 1840 veludført omlægning under P. J. Lenné, men før fornyelsen af den øvre terrasse 1847–50, må Menzels tegning dateres til mellem 1840 og 1847.

Kat. nr. 53.

Kat. nr. 55.

2. ROKOKO-STOL. Ca. 1851–52.

Sortkridt og hvid dækfarve, stub, på brunt papir. 302×233 mm. Usigneret. Kat. 691.

Modelstudie til den lænestol, hvorpå der på maleriet *Flötenkonzert Friedrichs des Grossen in Sanssouci* (færdiggjort 1852) til venstre i forgrunden sidder en hofdame. Lænestolen, et værk af Johann N. Hoppenhaupt d. æ. fra Friedrichs residens på slottet i Berlin, befandt sig på Menzels tid i Kunstkammeret i Berlin.

3.☆ MODELSTUDIE AF AMALIE, PRINSESSE AF PREUSSEN. Ca. 1851–52.

Sortkridt og hvid dækfarve, stub, på brunt papir. 374×300 mm. Usigneret. Kat. 671.

En af Friedrich den Stores søstre, som er afbildet blandt de lyttende i maleriet *Flötenkonzert*.

4.☆ MODELSTUDIE AF MARKGREVINDE WILHELMINE AF BAYREUTH. Ca. 1851–52

Farvekridt på brunt papir. 386×441 mm. Usigneret. Kat. 673.

Fløjtekoncerten i Sanssouci, hvor også kongen selv spillede, blev arrangeret i anledning af yndlingssøsteren Wilhelmines besøg.

5. MENZELS BRODER RICHARD VED KLAVERET. Modelstudie til Philipp Emanuel Bach. Ca. 1851–52.

Sort- og farvekridt på gulligt papir. 321×261 mm. Usigneret. Kat. 679.

Studie til cembalo-spilleren i *Flötenkonzert*, med ryggen mod betragteren, en søn af Johann Sebastian Bach, der fra 1740 til 1761 var ansat ved Friedrich II.s hof.

6.☆ MODELSTUDIE AF FRIEDRICH II. I LÆNESTOL. 1852.

Sortkridt, stub, hvid dækfarve på brunt papir. 342×284 mm. Usigneret. Kat. 155.

Dette er en skitse til et lille maleri, som viser

Friedrich II., der omgivet af tre fortrolige skæmter med sin operas berømte ballerina, danserinden Barberina Campanini. Billedet var en bestilling fra den parisiske kunsthandler Goupil.

7.☆ ARM MED HÅND I FORBINDING. Modelstudie. Ca. 1850–56.

Sort- og farvekridt på brunt papir. 207×249 mm. Usigneret. Kat. 527.

Menzel fremstillede talrige modelstudier af de soldater, der på maleriet *Schlacht bei Hochkirch* (1850–56, gået tabt under krigen) kravler op ad skråningen. Bladet hører til de sene farveskitser.

8.☆ MODELSTUDIE AF LIGGENDE SOLDAT FRA FRIEDRICH II.S TID. Ca. 1850–56.

Farvekridt på brunt papir. 287×276 mm. Usigneret. Kat. 471, Tschudi 289.

Også denne pastel er tegnet efter model til maleriet af østrigernes natlige overfald i nærheden af landsbyen Hochkirch i Sachsen. Overfaldet endte den 14. oktober 1758 med Friedrichs nederlag.

Kat. nr. 60.

9.☆ OFFICER MED LYSESTAGE. Ca. 1856–58.

Sortkridt og hvid dækfarve, stub, på gråt papir. 280×217 mm. Usigneret. N 4431.

Modelstudie set fra to synsvinkler, sandsynligvis af soldaten, der på Menzels maleri *Bon soir, Messieurs!* ses løbende ned ad trappen med et lys i hånden. Maleriet viser Friedrich foran de overraskede østrigere i slottet i Lissa efter slaget ved Leuthen 1757.

10. OFFICER I PELSFRAKKE. Ca. 1857–60.

Sortkridt og hvid dækfarve på brunt papir. 301 ×334 mm. Usigneret. Kat. 810.

Modelstudie til en af officererne på maleriet *Ansprache Friedrichs des Grossen vor der Schlacht bei Leuthen.* Menzels intention: at vise det psykologiske moment i kongens opildnende historiske tale til sine generaler i en lidet lovende situation under felttoget, er åbenbart mislykkedes. Billedet forblev ufuldendt i hans atelier.

11.☆ BRYSTBILLEDE AF EN SKÆGGET KRIGER MED STORMHJELM. 1881.

Dækfarver. 205×124 mm. Signeret i nedre højre hjørne: *Ad. Menzel 81.* Nr. 1718.

Da Menzel også i de små historiserende genrebilleder bestræbte sig på at skildre selv de mindste detaljer, foretog han ofte studier efter dragter, uniformer, rustninger og våben i forskellige historiske museer, bl. a. i Braunschweig og Dresden. Krigeren bærer en hjelm fra tiden omkring 1600, en såkaldt Morion, en hjelm, der går igen på adskillige af Menzels skitseblade.

12.☆ KONTRIBUTION (skatteopkrævning). 1885.

Dækfarver. 174×247 mm. Signeret forneden til højre: *Adolph Menzel. 1885.* Nr. 1802, Tschudi 651.

En scene fra tiden før 30-års krigen, også kendt under titlen »Kontributionsopkrævning blandt partikammerater«. Menzel har hele sit liv haft en forkærlighed for det historiserende genrebillede, der dengang var et yndet område af genremaleriet. Udover den franske rokoko eller det hollandske borgerliv i det 17. århundrede var den tyske renaissance et hyppigt motiv. Sammenlignet med den sentimentale fremstilling af virkeligheden i de fleste af datidens genrescener udviser Menzels billeder ofte et anstrøg af komisk ironi eller lettere fremmedgjorthed.

13. FRIEDRICH II. TIL HEST. 1903.

Signeret forneden til højre: *Adolph von Menzel.* Påskrevet forneden: *1753 1903.* Nr. 1776.

Denne tegning af Friedrich, ridende på sin skimmel Condé, er et udkast til musikprogrammet (dækfarver) til jubilæumsfesten i Döberitz, hvor der den 25. maj 1903 blev afsløret en obelisk til minde om eksercerpladsens indvielse (1753). Med dette sene arbejde, hvorpå en bevinget genie med et timeglas i hånden antyder Menzels tanker, tager den gamle mester afsked med sit store emne »Friedrich«, som har udfyldt årtier af hans liv.

II. Billeder af omverden: mennesker og landskaber (kat.nr. 14–35)

14. TO SKITSER AF EN BRÆDDEDØR OG AF BUSKE EFTER LØVFALD. Ca. 1840–46.

Blyant. 209×130 mm. Usigneret. Nr. 414.

De fleste skitser fra 40'rne er præget af en nænsom tegnemåde med spids blyant. Den stammer fra romantikkens og biedermeier-tidens tegnetradition, men udvikles meget snart af Menzel på en fri og virtuos måde. Se også kat.nr. 93.

15.☆ OVERSVØMMET ENG MED PLANKEVÆRK OG TRÆER. Ca. 1840–46.

Blyant. 210×130 mm. Usigneret. N. 310.

16.☆ VEJ MELLEM PARKMUR OG VIADUKT. Ca. 1845.

Blyant, stub. 129×205 mm. Usigneret. N. 383.

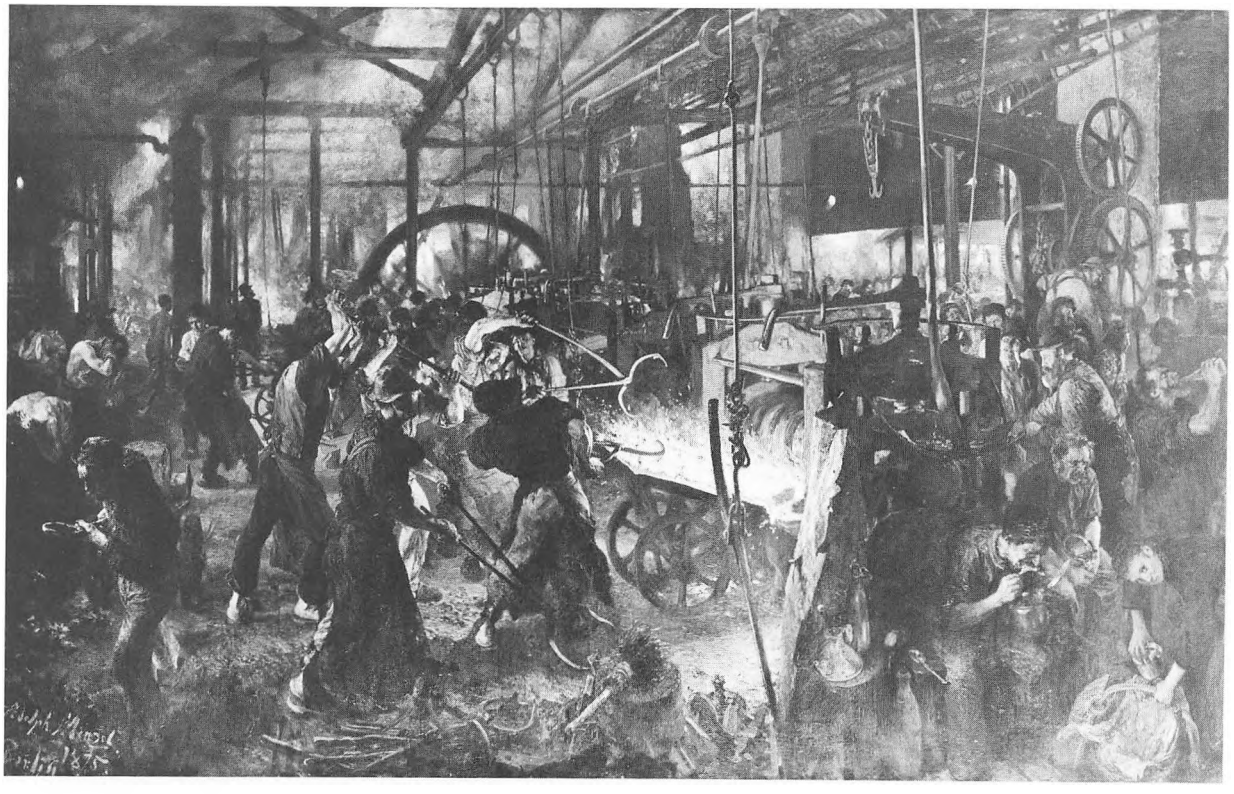

A. v. Menzel: Jernvalseværket. 1875. Olie på lærred, 1,58×2,54 meter. Nationalgalerie, Berlin, DDR.

17. Hus med saddeltag i udkanten af Berlin. Ca. 1844–47.

Blyant. 205×264 mm. Usigneret. N. 1365.

Muligvis drejer det sig om en skitse til det ufuldendte maleri *Am Kreuzberg in Berlin* fra 1847 (Berlin, Märkisches Museum, Tschudi 32).

18. Märkisk landskab i diset vejr. Ca. 1845–50.

Akvarel og dækfarver. 230×293 mm. Usigneret. N. 250, Tschudi 278.

Dette blads atmosfæriske suggestivitet minder om John Constable, som Menzel havde set nogle billeder af i Berlin allerede i 1839. Märkisk hentyder til Mark Brandenburg, det landskab, hvori Berlin ligger.

19. Mand med jakke og overfrakke. Ca. 1845

Blyant. 142×180 mm. Usigneret. N. 1719.

Det fraskårne hoved er karakteristisk for den unge Menzels arbejdsmetode: han klippede simpelthen mislykkede partier ud af sine tegninger; når der var tale om øjne, kunne han fjerne dem med et trekantet snit fra kanten af papiret.

20. Portræt af Fru Meyerheim. 1847.

Akvarel og dækfarve på blyant, opkradset enkelte steder, på gullig karton af engelsk fabrikation. 357×226 mm. Signeret foroven til højre: *den 12. marts 1847 A.M.* Nr. 1778, Tschudi 200.

Karoline, født Drake, billedhuggeren Friedrich Drakes søster, havde i 1836 giftet sig med maleren Eduard Meyerheim, som allerede dengang – ligesom senere dennes søn Paul (det er fra dennes bo, at bladet er købt) – var en nær ven af Menzel. I årene omkring 1850 maler Menzel flere portrætter i olie og vandfarver, og også i kridt, som går langt ud over biedermeier-traditionen.

21.* Portræt af Dr. Puhlmann.

Akvarel og dækfarver. 241×184 mm. Signeret forneden til venstre: *Menzel. 1850.* Nr. 1713, Tschudi 226.

Dr. Wilhelm Puhlmann (1797–1882) virkede som stabslæge i garnisonsbyen Potsdam i nærheden af Berlin. Hans fader var maler og galleriinspektør i Potsdam; han selv forsøgte sig som amatørmaler og hørte til de mest initiativrige medlemmer af den derværende kunstforening, som han 1834 havde været

Kat. nr. 61.

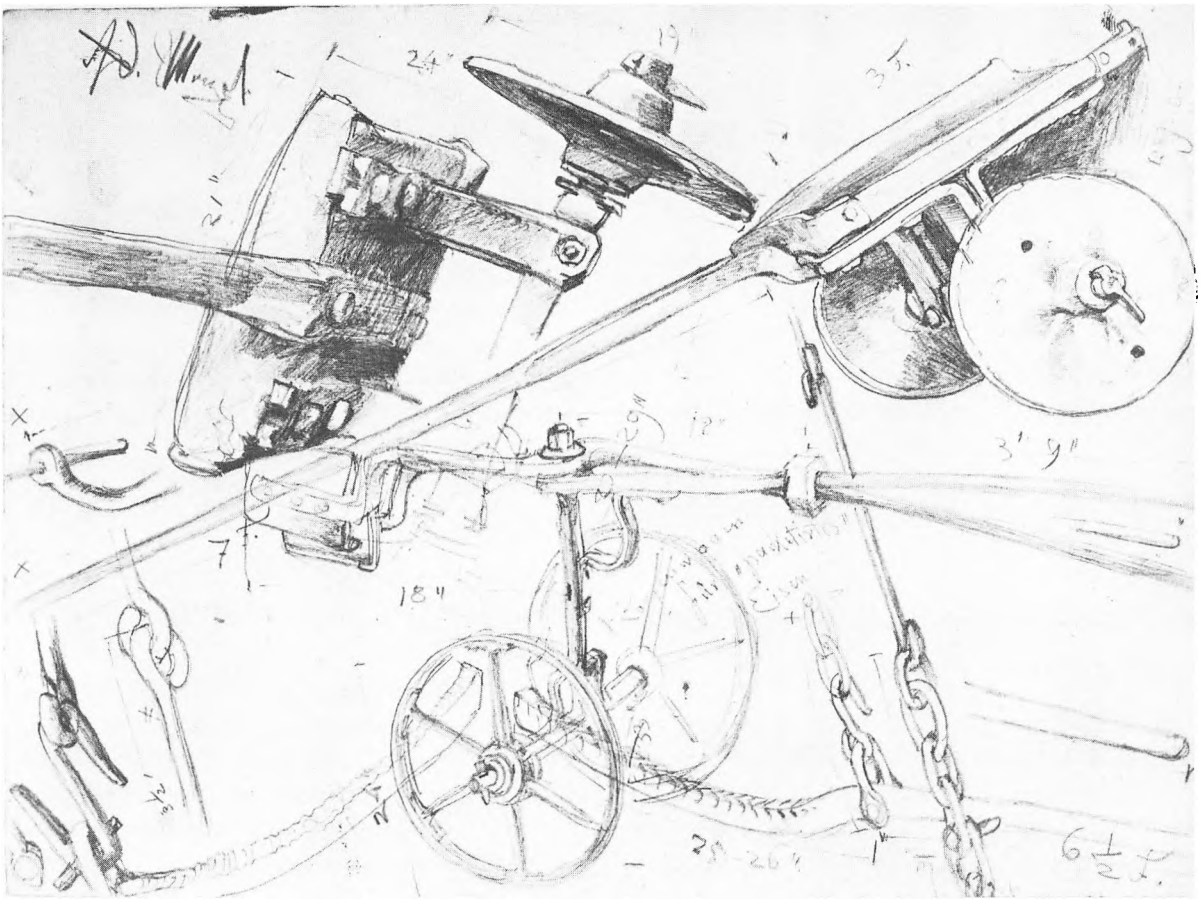

Kat. nr. 62.

med til at danne. 1836 møder han den unge Menzel, et møde som udvikler sig til et livslangt venskab, hvilket mange breve vidner om. Nationalgalerie har erhvervet alle Menzel-værker i Puhlmanns bo.

22.☆ LÆSENDE KVINDE IFØRT ET BREDT SJAL. Ca. 1850.

Sort- og rødbrunt kridt, hvid dækfarve, stub, på brunt papir. 221×181 mm. Usigneret. Nr. 1801.

23.☆ MÆND OG KVINDER FORAN EN BARRIÈRE. Ca. 1850.

Sort- og farvekridt på mørkegråt papir. 318×472 mm. Usigneret. N. 4276, Tschudi 267.

I årene omkring 1850 beskæftiger Menzel sig med samme intensitet med de historiske emner som med skikkelser og begivenheder fra det moderne byliv. Gennem flere år er kridttegningen hans foretrukne medium hertil: kridttegningen formår at stille flere forskellige stadier af billedmæssige muligheder til hans rådighed, fra det skitseagtige til en maleriagtig virkning. I menneskeskildringen forbliver de biedermeier-agtige træk ved overfladen, grundholdningen er en kritisk iagttagelse. De ofte bagfra sete figurer trækker sig tilbage i anonymiteten og forbereder de mennesker, som ikke meget senere, fra 60'erne, dukker op som urolig menneskemængde i de figurfyldte bybilleder.

24.☆ TO SCENER FRA MOZARTS *DON GIOVANNI*. Ca. 1850.

Farvekridt, delvis opkradset, på brunt papir. De højre papirhjørner afklippet. 127×242 mm. Påskrevet foroven til venstre af fremmed hånd med blyant: *Don Juan*. N. 931, Tschudi 179.

Sidst i 40'rne og først i 50'erne er opera- og koncertscener hyppige emner for Menzels skildringer: som regel er han mere fascineret af tilskuerne og deres spontane opførsel; selve scenen, som vist her, forekommer sjældnere. *Don Giovanni* var en af Menzels yndlings-operaer. I en genial suggestiv kombination af farvede linjer, pletter, brug af stub

og ridser skildrer han her to øjeblikke af Donna Annas forfølgelse af Don Giovanni fra den natlige åbningsscene i Mozarts opera. En hertil hørende komposition viser den sammenbrudte Giovanni foran en statue af kommandanten. Menzel har gentaget forfølgelsesscenen i et litografi fra 1859.

25.☆ MAND, SIDDENDE PÅ EN STOL. Ca. 1850.

Sort- og lyserødt kridt, hvid dækfarve, stub, på brunt papir. 314×193 mm. Usigneret. Påskrift forneden til venstre (rødkridt): *Erinnerung* (efter hukommelsen). N. 237, Tschudi 247.

Især i de tidlige år har Menzel ret ofte tegnet efter hukommelsen. Også i hans skitsebøger findes der studier, som er påskrevet »Erinnerung«.

26.☆ MANDSHOVED I PROFIL FRA HØJRE. Ca. 1850.

Sort- og farvekridt, hvid dækfarve, stub. 275×210 mm. Usigneret. N. 231, Tschudi 281.

Menzel benyttede især farvekridt i 40'rne og 50'erne. Men i et brev af 1. juni 1848 formaner han vennens søn Carl Arnold, der uddanner sig til maler: »... at du øver dig i pastel finder jeg prisværdigt, men vogt dig for i landskaberne at vænne dit øje og din smag til et muligvis meget harmonisk, men i alle enkelttoner mat ensemble. Alt hvad der har med luft at gøre er allerede på forhånd imod det. Flydende farve er hertil mere nødvendigt end til alt andet ...«.

27. SIDDENDE NØGEN MAND. Ca. 1850.

Sort og hvidt kridt, hvid dækfarve, stub, på brunt papir. 227×226 mm. Usigneret. N. 4094.

28. ÆLDRE OFFICER MED CIGAR OG CIVILIST SIDDENDE OVERFOR HINANDEN. Ca. 1850.

Farvekridt og dækfarver på brunt papir. 206×284 mm. Signeret forneden til højre: *A.M.* N. 316, Tschudi 249.

29. TO BADEGÆSTER. 1851.

Farvekridt på lysebrunt papir. 374×306 mm. Signeret forneden til højre: *A. Menzel.* Påskrift forne-

Kat. nr. 63.

Kat. nr. 64.

den til venstre: *Erinn: Arkona. August 1851.* Kat. 642, Tschudi 300.

Menzel har fastholdt dette motiv i sin skitsebog under et ugelangt ophold sammen med søsteren Emilie på øen Rügen i august 1851. Ordet »Erinn(erung)« finder man ofte på pasteller og som del af malerititler: det henviser til, at også de skildringer, der ikke er foretaget efter naturen, er »autentiske«.

30. En betragter foran Menzels billede *Flötenkonzert Friedrichs des Grossen*. Ca. 1852.

Farvekridt og dækfarve på gråt papir. 239×165 mm. Usigneret. N. 935, Tschudi 241.

Ligesom det foregående billede viser dette blad en rygvendt figur, et af Menzel hyppigt valgt motiv. Man bemærker en satirisk bihensigt; men hos Menzel er ideal og virkelighed ikke som hos klassicisterne og romantikerne skilt fra hinanden ved en uovervindelig kløft: det skønne og det banale går i hverdagen, som netop er hans område, op i hinanden. På denne måde bliver heller ikke den filistrøse ateliergæst hængt ud – på trods af den underfundige synsvinkel, der lader frakkens folder og udposninger blive udtryksbærende.

31. Gabende mand i jernbanekupé. 1859.

Sort- og farvekridt, stub, hvid dækfarve, på brunt papir. 230×180 mm. Signeret forneden til venstre: *Menzel 59.* Nr. 1742, Tschudi 350.

Der fandtes en pendant til denne skildring: en dame der nysgerrigt læner sig ud af kupévinduet (ødelagt 1939–45). Den lidt ondskabsfulde og desillusionerende skildring af den moderne bourgeois, placeret i det dengang mest moderne trafikmiddel, dukker op igen og igen i Menzels sene værk. Bladet hører til hans sidste arbejder i farvekridt: denne teknik opgiver Menzel nu definitivt til fordel for de mere eller mindre transparente vandfarver.

32. Brændende hus. 1863.

Dækfarver på mørk grundering. 299×393 mm. Signeret forneden til højre: *Menzel 4 Juni 1863.* N. 232, Tschudi 415.

Ilden hører, som også stearin- eller lampelys og måneskin, til Menzels foretrukne studieemner. En overgang ønskede han at blive vækket hver gang der udbrød brand om natten i byen. I billedet *Schlacht bei Hochkirch* (1850–56) har resultatet af disse studier nedfældet sig på en særligt iøjnefaldende måde. Og det foreliggende grisailleagtige billede er en fortsættelse. Kun lyset er malet på den mørke grund – i en skala fra det mest strålende hvide til lys eller mættet okker. Den detaljerende tilføjelse af en gruppe brandmænd (til højre i mellemgrunden) bebuder den aldrende Menzels interesser.

33. Kærestepar. Ca. 1860–70.

Akvarel og dækfarver på lysebrunt papir. 353×243 mm. Usigneret. N. 4465, Tschudi 177.

Scene fra et skuespil eller en opera. Mange blyantskitser vidner om Menzels store teaterlidenskab, som han først gav afkald på i en høj alder.

34. Udsigt over gården i Luisenstrasse 24. 1868.

Akvarel og dækfarver på okkerfarvet papir. 397×262 mm. Signeret forneden til højre: *A.M. 68.* Påskrift herunder: *in der Luisen Str. 24 von dem Flur-*

Kat. nr. 65.

Kat. nr. 67.

fenster (... fra vinduet i entréen). N. 1178, Tschudi 569.

Efter broderen Richards død flytter Menzel i 1865 sammen med søsteren til Luisenstrasse. Udsigter fra vinduer udgjorde tit – især i de første år – motiverne fra hans personlige omgivelser. Dette ufuldendt vir-

kende blad er vel et af de sidste af denne type arbejder.

35. I RUINEN. Ca. 1850.

Akvarel og dækfarver. 371×265 mm. Usigneret. N. 4469, Tschudi 276.

Turister er et hyppigt motiv hos Menzel, samtidig med at hans syn gennem årene bliver mere og mere kritisk-sarkastisk. Dette ufuldendte blad kan næppe være blevet til før 1880, idet Menzel til manden med paraply og plaid i *Reise von 80* (National Museum Warszawa) benytter en tegning ganske magen til denne.

III. Hofliv og krig (kat.nr. 36–46)

Den 12. oktober 1861 modtog Menzel overraskende den opgave af kong Wilhelm I. at male kroningsceremonien i Königsberg, der skulle finde sted den 18. oktober, kun seks dage senere. Af den korte frist kan man vel slutte, at valget af Menzel ikke har været helt lige til. Menzel sagde ja og var dermed i stand til at forbedre sin sociale situation ikke så lidt. Men han prisgiver aldrig sin kunstneriske uafhængighed, og det blev også den sidste af den slags opgaver. Malervennen Fritz Werner var ham behjælpelig under »lokalitetsstudierne« i Königsberg. Det er den eneste hjælp som Menzel behøver. »... Alle portrætstudier (der er 132) såvel som billedet lige fra optegningen og til det sidste penselstrøg er egen-

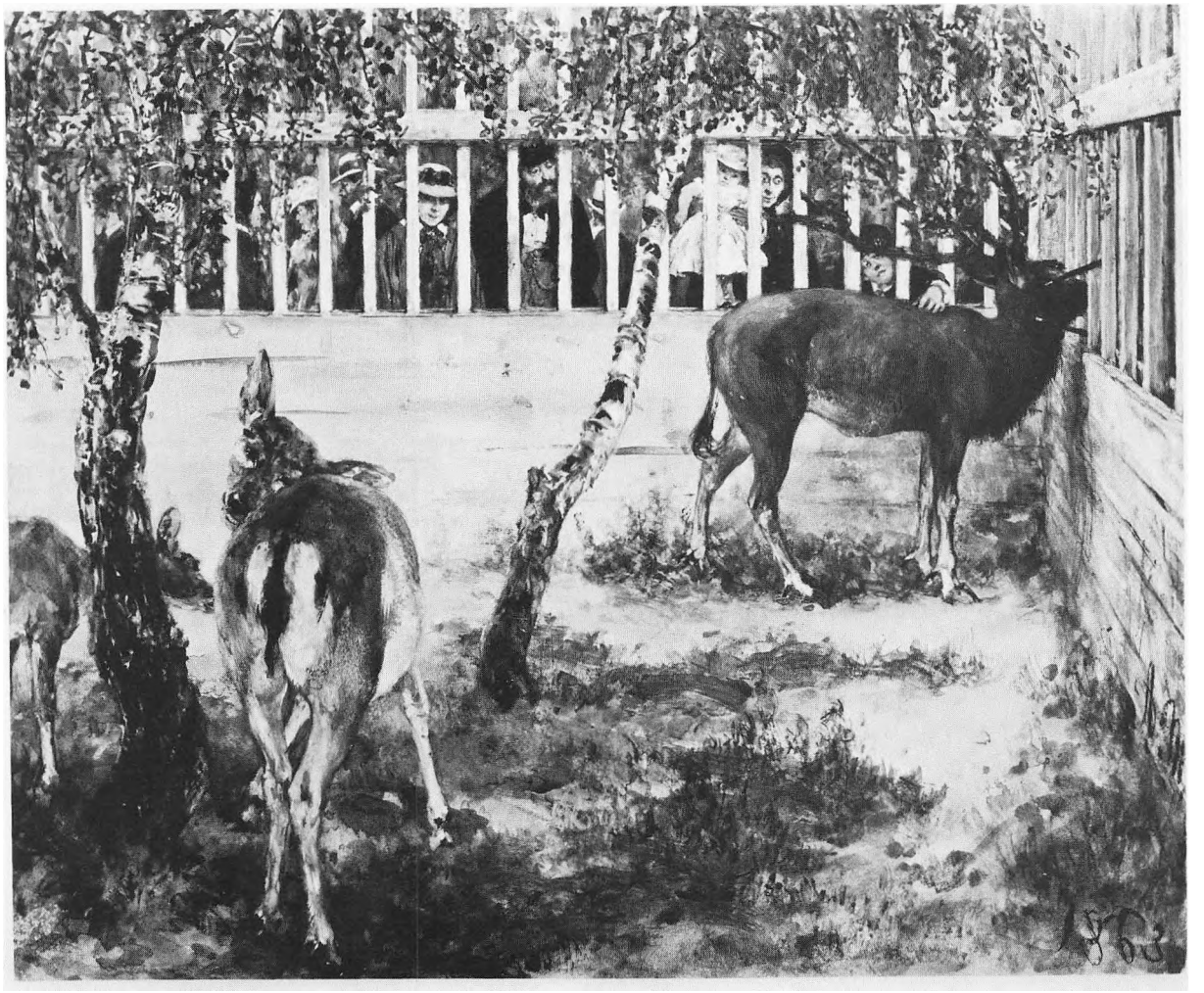

Kat.nr. 69.

hændigt arbejde ...« noterer Menzel som dokumentation om opgaven. Arbejdet med dette billede i stort format optager ham i fire år. I december 1865 er det færdigt.

Portræt-seancerne begyndte i marts 1863. Fænomenet med den ejendommeligt uidealiserede, snarere desillusionerende og nærmest ubesjælede gengivelse af disse mange genialt malede, forskelligartede fysiognomier har altid påkaldt sig opmærksomhed, og også beundring.

36.☆ ALEXANDRINE, PRINSESSE AF PREUSSEN. Ca. 1863-65.

Blyant, akvarel og dækfarver på lysegråt papir. 295 × 231 mm. Usigneret. Påskrifter (foroven til højre): *Prinzess Alexandrine K.H.* (i midten til højre): *4'' Brosche hoch.* Kat. 968, Tschudi 432.

37.☆ FELTPROVST VED HÆREN, DR. PETER THIELEN. Ca. 1863-65.

Sortkridt, akvarel og dækfarver på beigefarvet karton. Usigneret. Påskrift foroven til højre: *Feldprobst etc. Thielen Kopf gegen 9'' Grösse 5' 7''. Kat. 1001, Tschudi 527.*

38. GREV VON DOHNA OG DR. VON ZANDER. 1863.

Blyant, akvarel og dækfarver. 222 × 290 mm. Påskrifter (foroven til venstre): *Graf zu Dohne Schlodien 24. Nov. 63.* (foroven til højre): *Dr. v. Zander Kanzler d. Königreiches Preussen 12. Nov: 6.* Kat. 900, Tschudi 472.

Også i maleriet er de to afbildede personer placeret ved siden af hinanden. Begges blik er rettet mod kongen, til hvem den protestantiske feltprovst ved hæren, Dr. Thielen, stiler ordene: »Heil dem König etc.« (efter Menzels beretning). Det er Menzel, der har besluttet sig til at fremstille netop dette øjeblik af ceremonien.

39. STATSMINISTER ROBERT GREV VON PATOW. 1864.

Blyant, akvarel og dækfarver på gråt papir. 292 × 222 mm. Påskrift forneden til højre: *Staatsminister von Patow. 2 Febr: 64.* Kat. 938, Tschudi 501.

Hovedet er overført direkte fra tegningen til maleriet. Tilføjelsen af profilen tyder på, at Menzels interesse for modelstudiet gik ud over det umiddelbare formål. På mange studier til kroningsbilledet finder man detaljer, og herunder især profiler.

Kat. nr. 70.

Kat. nr. 77.

Kat. nr. 81.

40.☆ TO FALDNE SOLDATER, LIGGENDE PÅ HØ. 1866.

Akvarel over blyant. 179×272 mm. Signeret i midten forneden: *Ad. Menzel.* Påskrift forneden: *Leichenkammer zu Königinhof 21 Juli 1866.* N. 1740, Tschudi 540.

41. TRE FALDNE SOLDATER. 1866.

Akvarel over blyant. 185×271 mm. Signeret foroven til højre: *Ad. Menzel.* Påskrift forneden: *Leichenkammer zu Königinhof 21 Juli 1866.* N. 1741, Tschudi 538.

Indtil 1866 bygger Menzels skildringer af krige (i illustrationer og malerier) ikke på egne oplevelser. Han havde ikke engang, fremhæver han senere en gang, overværet en militærøvelse. Men under den preussisk-østrigske krig kunne »pligtfølelsen, i det mindste at lugte til krigen« ikke længere afvises. En to uger lang rejse, der er dokumenteret ved talrige tegninger, førte ham over Görlitz, lazaretterne i Königinhof og slagmarken i Königgrätz, helt til Prag. I Königinhof (i dag Dvur Kralove, Tjekkoslovakiet) opstod de ubarmhjertigt veristiske skildringer af sårede og døende. Efter hjemkomsten mente han, at han »ikke var gået af vejen for nogen ting«, og at have »stukket næsen i grufuldheder, jammer og stank«. Det er påfaldende, at dette hans første umiddelbare møde med krigens realitet fører til hans sidste forsøg på at skildre den. Herefter forekommer emnet ikke mere i Menzels værk.

42. FANGETRANSPORT (Preussisk landeværnsmand og franske krigsfanger). 1871.

Dækfarver. 210×197 mm. Usigneret. N. 598, Tschudi 591.

I begyndelsen af 1871 tegnede Menzel adskillige gange de franske krigsfanger, som kom til Berlin, og han tog også ud til Spandauer Zitadelle, hvor de blev anbragt. Skønt han deler sine landsmænds

stolthed over sejren, så medfører det ikke at han i sine skildringer tager parti for eller imod den enkelte soldat. Kontrasten mellem dette billedes præcist gennemførte del og den blot anlagte og igen afvaskede halvdel, virker indtagende, og den giver et indblik i Menzels arbejdsmetode: mens han i oliebillederne gennemarbejder det ene parti efter det andet med lazerende farver uden undermaling, benytter han i vandfarvebillederne en undermaling bestående af løst hensatte, delvist atter bortvaskede farvetoner, oven på hvilke han så arbejder videre i en mere detaljerende og dækkende teknik. Også kat.nr. 43 er forblevet ufuldendt i denne mellemtilstand.

43.☆ MARCHERENDE FRANSKE KRIGSFANGER. 1871.

Dækfarver. 234×282 mm. Usigneret. N. 1023. Tschudi 590.

44. SKITSER FRA ET HOFBAL I DEN HVIDE SAL PÅ SLOTTET I BERLIN. 1869.

Tømrerblyant. 282×226 mm. Tegnet på et indbydelseskort til hofballet den 4. februar 1869. Usigneret. N. 1477.

45. SKITSER FRA ET HOFBAL: SIDDENDE KVINDER, STÅENDE GRUPPER; STÅENDE OFFICER. 1872.

Tømrerblyant. 282×225 mm. Tegnet på bagsiden af en trykt meddelelse om hofballet den 1. februar 1872. Usigneret. N. 1482.

Damerne i forgrunden af tegningen har en svag lighed med den forreste gruppe i maleriet *Das Ballsouper* (1878, Vest-Berlin), det vigtigste af flere balbilleder, som blev til mellem 1867 og 1889. Opgaven med kroningsbilledet havde forhøjet Menzels sociale status. Han blev nu inviteret til audienser

Kat.nr. 83.

ved hoffet og kunne her opleve et yderligere aspekt af den mangesidede samtid. Kunstneren er fascineret af de uoverskuelige menneskemængder, af den forvirrede og spontane faren frem og tilbage under lysekronernes glitrende skær. Mange af disse skitser er hastigt nedfældet på tilfældigt forhåndenværende papirer: bagsider af indbydelser o.l.

46. SKITSE FRA EN SOIRÉE. 1880.

Tømrerblyant. 177×119 mm. Tegnet på en indbydelse til en soirée hos ministeren for kongehuset og grevinde von Schleinitz den 21. februar 1880. Usigneret. N. 3880.

IV. Menzels sommerrejser (kat.nr. 47–60)

47. BAROKKE GRAVSTEN PÅ KIRKEGÅRDEN I JAUER I SCHLESIEN. 1844.

Blyant. 270×211 mm. Usigneret. Påskrevet forneden til venstre: *Jauer.* N. 1139.

Under et familiebesøg i Schlesien i 1844 tegner Menzel ikke alene portrætter af familien, men også landskaber og arkitekturmotiver.

48.☆ GYDE I NÜRNBERG. 1852.

Akvarel og dækfarver. 276×217 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. M. 52.* N. 70, Tschudi 309.

Denne akvarel, som blev til på Menzels første store studierejse, gengiver det typiske ved en fransk by – uden at blive hængende i detaljen. Ofte forlenes nøjagtig iagttagelse først gennem en intensivering af midlerne med kunstnerisk sandhed.

49.☆ I ET SYDTYSK BONDEHUS. Ca. 1873.

Dækfarver. 310×232 mm. Usigneret. N. 256, Tschudi 601.

Menzel elskede på sine sommerlige arbejdsudflugter at se ind i bondehuse, lader og gårde. Man bemærker en stadig tydeligere forkærlighed for indviklede, dristige rumvirkninger. (Sml. Kat.nr. 52). Det tilsyneladende ufuldendte ved figurerne, og selve lysets spil, udgør et særligt charmerende træk. Øjet tror at se, men betragterens fantasi må alligevel træde hjælpende til. Billedet har nær tilknytning til en gouache, som Menzel malede 1873 af det indre af et tidligere værtshus i Hofgastein (Samling Schäfer, Schweinfurt).

50.☆ KORSTOLENE I STIFTSKIRKEN I ST. GALLEN. 1881.

Tømrerblyant. 243×325 mm. Usigneret. Påskrift i midten forneden: *St. Gallen. Dom 81.* N. 168.

På sin første rejse til det nordlige Italien besøger Menzel også nogle byer i Schweiz. Med en kraftfuld streg og svungne linier tegner han i St. Gallen de vældige korstole i stifts- og domkirken, et hovedværk (1762–68) af Josef Anton Feuchtmayer.

51.☆ BRØND PÅ PIAZZA D'ERBE I VERONA. 1881.

Tømrerblyant, stub. 130×205 mm. Påskrift forneden til venstre: *A.M. Piazza d'erbe Verona 15. Sept. 81.* N. 2712.

Menzels sene rejser til Italien førte ham kun til Verona. Han er så fascineret af det farverige, næsten uoverskuelige liv på Piazza d'Erbe, at han fastholder det i talrige blyantskitser under sine ophold; og i atelieret i Berlin komponerer han alt dette sammen til et maleri med mange figurer, der blev fuldendt i 1884. Denne hastige skitse gengiver brønden på torvet uden den Verona-statue, som den senere er forsynet med i maleriet.

52.☆ DET INDRE AF ET BONDEHUS I GARMISCH. 1883.

Tømrerblyant, stub. 417×288 mm. Signeret forneden til højre: *Garmisch A.M. 83.* N. 4449.

Kat.nr. 84.

Kat. nr. 85.

53.☆ LØVEMASKE PÅ TORVEHALLEN I LUZERN MED FIGURSCENE I DET INDRE AF DEN HVÆLVEDE HAL. 1885.

Tømrerblyant, stub. 122×200 mm. Signeret i midten foroven: *A.M. 85.* Påskrift forneden til højre: *Lucern.*

Man finder ofte en sådan blanding af forskellige, kun indirekte med hinanden forbundne objekter på Menzels studier. Ganske mange af hans blade får ved denne kombination af to virkelighedsniveauer tilført noget fremmedgørende.

54. VIOLIN FRA MUSEET CAROLINO AUGUSTEUM I SALZBURG. 1887.

Blyant. 130×208 mm. Signeret i midten foroven: *A.M. 87.* Påskrift i midten til højre: *Stainer 1661 Salzburg. Mus.* N. 4482.

Menzel yndede at gå på museum og at tegne dér. Denne kostbare Viola d'amore, hvis hals ender i et amorhoved med tilbundne øjne, har han gengivet i forskellige synsvinkler og med forskellige detaljer, der virker som en tilfældig komposition.

55.☆ TRAKTØRSTED. (Kroen Zur Post i Tegernsee). 1889.

Tømrerblyant, stub. 229×312 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. Menzel 89.* N. 4446.

Allerede fra 60'erne er menneskemængder i det frie et hyppigt emne, som Menzel også benytter sig af i malerier helt op i 90'erne, hvor han i højere grad begynder at koncentrere sig om et mere snævert udsnit af scenerne.

56. BAROK-ALTER MED MADONNASTATUE. 1889.

Tømrerblyant, stub. 313×230 mm. Signeret forneden til højre: *A.M. 89.* N. 1042.

Muligvis er det alteret i den tidligere klosterkirke i Tegernsee, som Menzel tegnede på den sommer-

Kat. nr. 86.

rejse, der førte ham til Kissingen, Salzburg, Tegernsee, Kloster Fürstenfeld, München og Regensburg.

57. PRÆDIKESTOLEN I AUGUSTINERKIRKEN I WÜRZBURG. 1890.

Tømrerblyant, stub. 313×230 mm. Signeret forneden til højre: *A.M. 90. Würzburg. Augustiner-Kirche.* N. 163.

Menzel var meget optaget af den barokprægede biskopsresidens. Würzburg ligger ikke langt fra kurstedet Kissingen, hvortil Menzel rejste næsten hver sommer i de sene år på grund af sin søster. I Balthasar Neumanns Augustinerkirke har han i to store studier skildret Johann Wolfgang van der Auveras yppige prædikestol. Den ene gang tegner han dens tag (Karlsruhe, Staatliche Kunsthalle), i det foreliggende blad selve stolen. Her udfolder han med tømrerblyant og stub alle sin tegnekunsts raffinementer for at form- og lysvirkningerne skal fremtræde så overbevisende som muligt.

58. BAROK-ALTERBILLEDE AF EN MADONNA MED ENGLE OG EN TILBEDENDE MUNK. Ca. 1890.

Tømrerblyant, stub. 180×118 mm. Signeret forneden til venstre: *A.M. München.* N. 28.

Også Bayerns hovedstad hører til Menzels hyppige rejsemål. Denne helt igennem på kontrasten mellem lys og mørke opbyggede tegning bærer måske præg af halvmørket i det kirkerum, hvori den blev til.

59. GADE I WEIMAR. 1892.

Tømrerblyant, stub. 230×310 mm. Signeret forneden til højre: *A.M. 92.* N. 192.

Denne tegning af en stille solfyldt gade bagved slottet i Weimar præges som mange senere blade af stor billedmæssig enkelhed.

60.☆ KRUCIFIX PÅ RYGSTYKKET AF EN MESSEHAGEL. 1893.

Kat. nr. 87.

Tømrerblyant, stub. 212×130 mm. Signeret foroven til venstre: *A.M.93.* Påskrift foroven til højre: *Mus Gr Garten Dresden.*

Menzel modellerer de plastiske applikationer på dette liturgiske klædningsstykke med en meget blød blyant. Messehagelen tilhører kunstskattene i Sächsischer Altertumsverein, og den var udstillet i Palais im Grossen Garten, Dresden.

V. Arbejde (kat.nr. 61–68)

Gennem næsten hele Menzels værk kan man finde emnet arbejde behandlet. Højdepunktet er utvivlsomt maleriet *Eisenwalzwerk*, som Menzel var beskæftiget med fra 1872 til 1875. Billedet var færdigmalt den 22. februar 1875. Allerede i oktober måned havde Max Jordan til Nationalgalerie, Berlin, købt de *Moderne cykloper*, som han kaldte billedet i det første beskrivende katalog, af bankieren Adolph von Liebermann.

Eisenwalzwerk (jernvalseværket) åbner som det mest betydelige billede i stort format op for Menzels mangeartede og rige alderdomsværk. Opildnet, som han var, af en bestandig splittelse mellem kunstnerisk selvforståelse og kravene fra det samfund, som jo bar ham oppe, er netop alderdomsværket rigt på helt nye, spændings- og modsætningsfyldte præstationer. Allerede Theodor Fontane har henvist til en sådan splidagtighed i Menzels kunst. I et bidrag til en hyldest i anledning af Menzels 80-års dag begynder han sin lovprisning af *Eisenwalzwerk* med ordene: »Ved siden af denne Menzel, som alle kender, findes der også altid en anden Menzel, som på mange områder er en ganske anden. Denne Menzel, som faktisk stod fjernt fra den tematik, som blev ham tilført udefra som ønsker, opgaver eller som krav, denne Menzel fandt sit ideal i de rent kunstneriske opgaver, han selv stillede sig i en stadig jagt på nye teknikker og samtidig i gang med løsningen af stadig nye problemer.«

61.☆ RYGENDE SKORSTENE. Antagelig 1872.

Tømrerblyant. 122×191 mm. Signeret foroven til højre: *A.M.* N.3195.

Denne silhouet af et højovnsanlæg, som forsvinder i dis og mørke, må man formode at Menzel har tegnet i Königshütte. Menzel rejste nemlig 1872 til det nordschlesiske industriområde, hvor Königshütte var en af tidens største smeltehytter, for på stedet at gøre studier til sit planlagte maleri *Eisenwalzwerk.*

62.☆ TRANSPORTVOGN. Antagelig 1872.

Blyant. 223×305 mm. Signeret foroven til højre: *Ad. Menzel.* Påskrift i midten: *Zangenwagen für »packetirtes« Eisen* (gribevogn til »pakket« jern), desuden diverse målangivelser i fod og tommer. N. 1373.

63.☆ FABRIKSHAL I ET JERNVALSEVÆRK. Ca. 1872–74.

Tømrerblyant. 238×329 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. Menzel.* Påskrift forneden: *Bei der Walzarbeit alles Balken und Stangenwerk roth an-*

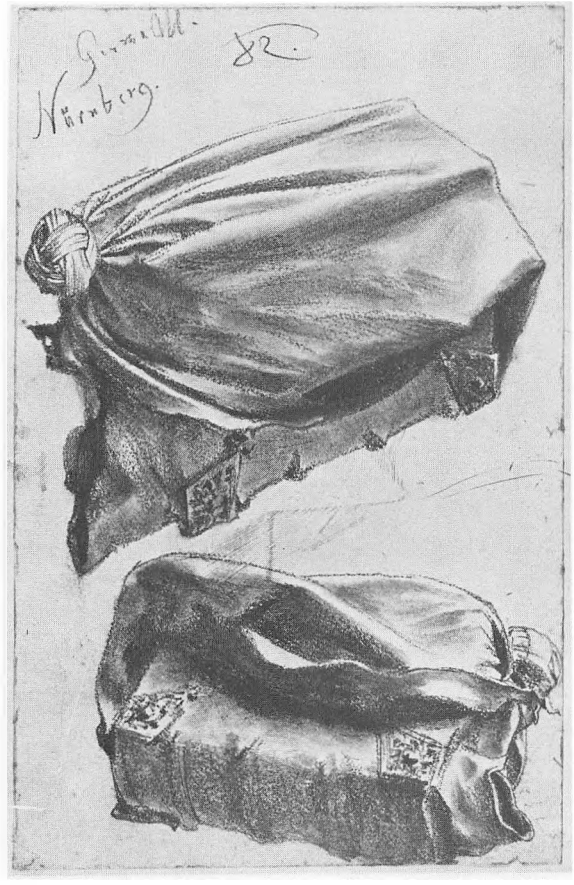

Kat.nr. 88.

geschienen. Alles dahinter erscheint dunkel. Alles Gitterwerk oben auf dieser Seite heller als der grau Hintergrund. (Under arbejdet med valsningen er alle bjælker og alle metalkonstruktioner oplyst af rødt skær. Alt bagved liggende virker mørkt. Alt gitterværk foroven på denne side lysere end den grå baggrund.) N. 155.

Denne heftige studie af fabrikshallen, mens der valses jern, svarer næsten til rumsituationen i maleriet. Alle studier og skitser (ca. 130 er kendt, de fleste overgik til Nationalgalerie fra Menzels bo) understreger maleriets autenticitet.

Menzels *Eizenwalzwerk* blev til et symbol for industriens eksplosive »gründerzeit«, som fabriksejerne og produktionsarbejderne var lige meget involveret i. Det er det første kunstværk i Tyskland, hvor maskinarbejderens situation på et avanceret produktionssted er skildret.

64.☆ KVINDE MED KURV. Ca. 1873–74.

Tømrerblyant. 380×250 mm. Signeret forneden til højre: *A. M.* (Flere målangivelser på hovedet). N. 167.

Menzel har forberedt skildringen af arbejderne på *Eisenwalzwerk* med mange grundige modelstudier. Udover gruppen af de arbejdende er der de spisende, som får bragt middagsmaden i en kurv af en ung kvinde, og dem, der vasker sig. Den art »samvær« er ikke tilfældigt, men kan dokumentere noget væsentligt ved den industrielle produktion: skifteholdsarbejdet, der er underlagt en tvang til effektiv udnyttelse af maskinen, så ingen afbrydelser i arbejdet kan tillades.

65.☆ STUDIE TIL EN VÆRFTSARBEJDER. Ca. 1873–74.

Tømrerblyant. 401×260 mm. Signeret forneden i midten: *Ad. Menzel.* N. 1385.

Den centrale gruppe af arbejdere, der med lange tænger dirigerer det gloende jern, blev forberedt gennem en række af særligt smukke og kraftfulde tegninger. Allerede her kan man se de enkelte personer afbildet med individualitet og værdighed. Det er deres menneskelighed, der er bestemmende for maleriets dimensioner. Menzels valsearbejdere udtrykker i *Eisenwalzwerk* ikke kun den positive kraft i menneskelig aktivitet, men også truslen fra et vældigt maskineri, der giver anelser om ejernes magt.

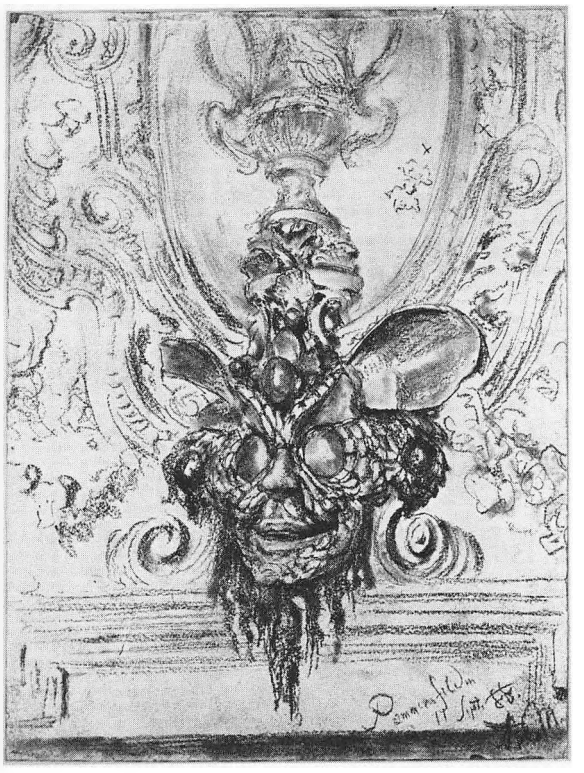

Kat. nr. 91.

66. SMEDEVÆRKSTED I GOSAU I SALZKAMMERGUT. Ca. 1874.

Blyant, stub. 129×202 mm. Usigneret. Påskrift foroven til venstre: *Gosau – Schmiede* (smedje). N. 2819.

67.☆ MURERSVENDE PÅ ET STILLADS. 1875.

Blyanlt. 325×246 mm. Signeret foroven til højre: *Ad. Menzel 19 März, 75.* N. 1150.

68. DREJERVÆRKSTED I GARMISCH. 1883.

Blyant, stub. 287×418 mm. Signeret foroven til venstre: *A. M. Garmisch Sept:83.* Påskrift foroven til venstre: *Drechsler für Holz, Eisen, Stahl, Messing, Horn, Elf* (drejerværksted til træ, jern, stål, messing, horn, elf(enben)). Endvidere: *Eisen Messing Holz Eisen Eisen.* N. 1032.

Igen kaster Menzel på en rejse sit blik ind i et værksted. Værksteder, værktøj og arbejdsgreb har fascineret ham igen og igen.

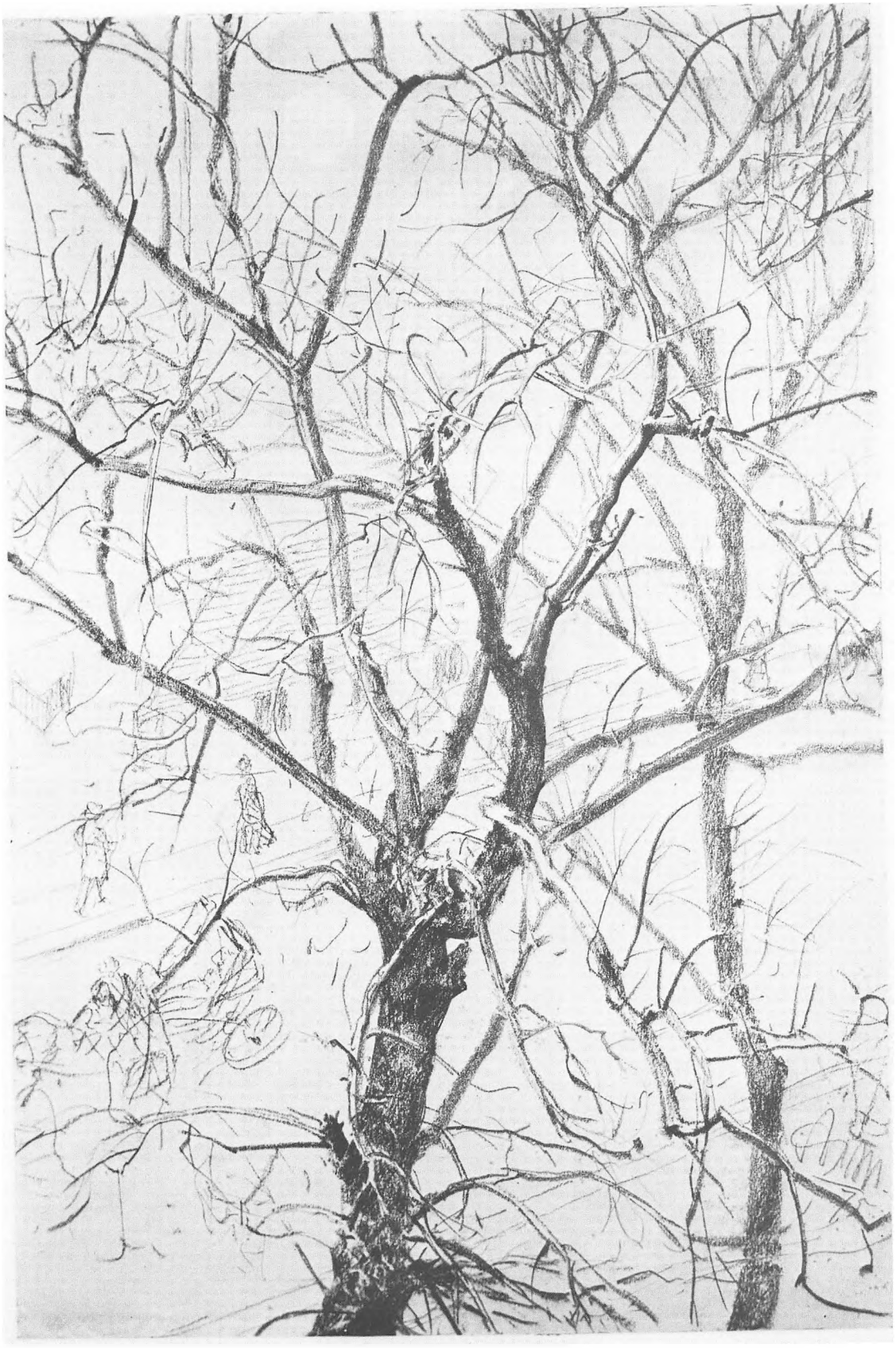

Kat. nr. 94.

VI. Das Kinderalbum (børnealbumet) 1863–1883: Dyr og mennesker i storbyen (kat. nr. 69–80)

Farvekridtteknikken fortrænges snart helt af arbejdet med dækfarver, som Menzel begyndte med i 50'erne. Dækfarverne dominerer mere og mere, og farveskildringen bliver både tættere og mere detaljeret. Kun den storslåede sammenfatning af former overlades til blyantstegningen. Mange af disse dækfarvebilleder bør snarest opfattes som malerier.

Det såkaldte børnealbum er tilegnet Gretel og Otto, født 1860 og 1861 som børn af Menzels søster Emilie, der havde giftet sig med komponisten Hermann Krigar. Menzel vedblev hele sit liv at være en del af denne familie. Billederne viser indtryk fra søndagsture i den nærliggende havekoloni Albrechtshof og især i zoologisk have. Menzel beholdt selv billederne og supplerede rækken gennem tyve år. Med undtagelse af de ældste værker blev samlingen siden solgt til fordel for de i mellemtiden voksne børn, hvis fader var død 1880.

Af de 44 billeder er (inkl. titelbladet) tre dateret 1863, et 1864, et 1868 og tre 1883. Det er tvivlsomt om de øvrige skal fordeles jævnt gennem årene. Rækken blev afsluttet, da børnene blev voksne; den umiddelbare anledning hertil kan meget vel have været den udstilling, som fandt sted i Nationalgalerie til Menzels 50-års kunstnerjubilæum i 1884: her blev *Das Kinderalbum* vist for første gang.

Motiverne er både hvad angår udvalg og holdning præget af storbymenneskets opfattelse. Blikket kan blive ekstremt snævert og opdage »hele små verdener«.

Menzels friluftsrealisme, som havde nået sit første højdepunkt omkring midten af 40'rne, genopstår til nyt liv, omend i revideret form. Undertiden anes en parallelitet til de tidlige franske impressionister, hvis udvikling imidlertid forløb anderledes end hos Menzel, der mere og mere går over til at opsplitte virkeligheden. Sine brillante maleriske arbejdsresultater opnår han ved benyttelsen af specielle, brede og genstridige pensler, som afstedkommer små farvesprøjt og endda anvendes til højlysene.

Kat. nr. 93.

69.* KRONHJORT OG HIND I BERLINS ZOOLOGISKE HAVE. 1863.

Akvarel og dækfarver. 211×260 mm. Signeret forneden til højre: *A. M. 1863.* Kat. 1828, Tschudi 361.

70.* HAVERESTAURANTEN MORITZHOF I BERLIN. 1864.

Akvarel og dækfarver. 234×361 mm. Signeret forneden, højre halvdel: *Ad. Menzel, 1864.* Kat. 1014, Tschudi 362.

Alt i denne komposition befinder sig i opbrud, i overgang, i uorden eller afventende. Også det koloristiske – med spændingsforholdet mellem det farvestrålende og det hvide – lægger op til sammenligninger med de franske malere. Menzel har først haft mulighed for at se Manets samtidige værker adskillige år senere.

71. LIGGENDE TIGER.

Akvarel og dækfarver. 211×330 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. Menzel.* Kat. 1024, Tschudi 385.

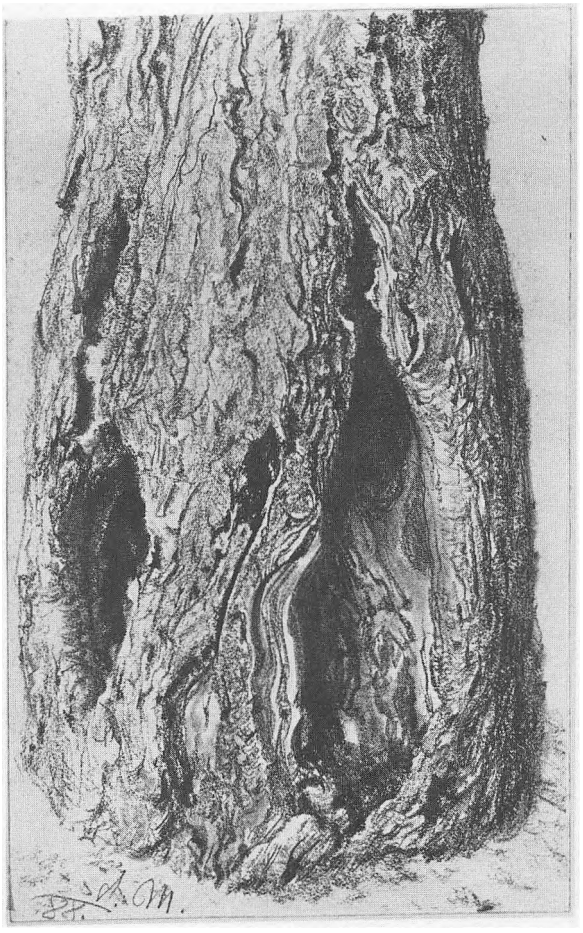

Kat. nr. 95.

72. Blå ara (»Süsse Freiheit« (sød frihed)).

Akvarel og dækfarver. 243×141 mm. Signeret forneden i midten: *Ad. Menzel.* Kat. 1030, Tschudi 382.

73. Gammel mand og dreng ved en dør.

Akvarel og dækfarver. 233×109 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M.* Kat. 1013, Tschudi 364.

74. To svaner. Tidligst 1868.

Akvarel og dækfarver. 120×171 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M.* Kat. 1038, Tschudi 404.

75. Hvid påfugl med kalkunhøne og høns.

Akvarel og dækfarver. 144×245 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. Menzel.* Kat. 1040, Tschudi 390.

76. Ged og lille træhest.

Akvarel og dækfarver. 213×164 mm. Signeret forneden i midten: *A. M.* Kat. 1021, Tschudi 368.

77.☆ Gadehjørne i måneskin.

Akvarel og dækfarver. 277×208 mm. Signeret forneden, venstre halvdel: *Ad. Menzel.* Kat. 1016, Tschudi 393.

Billedet knytter sig til de bylandskaber Menzel malede omkring 1845–55, men her med en tydeligvis ændret holdning. Den simple maleriske helhed er fortrængt af kontraster og pointer: natur og storby, måneskin og moderne kunstlys, stemning og larmende forvirring kolliderer med hinanden. Enkeltdelene – hver er et »billede i billedet« – synes at kunne pilles ud af helheden.

78. Guldfiskedam.

Akvarel og dækfarver. 84×208 mm. Signeret foroven til venstre: *A. M.* Kat. 1047, Tschudi 377.

79. Træstub med rødkælk og hærfugl. 1883.

Akvarel og dækfarver. 172×114 mm. Signeret forneden i midten: *Ad. Menzel: 83.* Kat. 1052, Tschudi 401.

80. Hvid kakadue (»Versüsste Knechtschaft«, (forsødet trældom)). 1883.

Akvarel og dækfarver. 238×138 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. Menzel 1883.* Kat. 1031, Tschudi 403.

»Der stødte en have op til det gamle hus i Marienstrasse, og til glæde for sin søsters børn havde han på husets blågråt kalkede væg, ved siden af et havehus, med olie malet nogle papegøjepinde i naturlig størrelse, hvor forskellige araer og kakaduer larmede i skrigende farver. Det indre af havehuset var dekoreret med et schweizerlandskab.« (Paul Meyerheim, 1906, s. 33f.).

VII. Det sagliges fascination (kat. nr. 81–92)

Fra midten af 40'rne træder i mange af Menzels skitseblade og frie tegninger de ubetydelige eller – i gængs målestok – uanselige detaljer fra det huslige liv i forgrunden: et modbillede til biedermeiertidens forkærlighed for et net og ordentligt syn på den borgerlige hverdag. I stedet for at virke hyggelige virker de dramatiske, ikke mindst på grund af de skarpt fremhævede skygger og lys. At antyde et hemmeligt liv i det ubesjælede objekt (som ydermere ikke er en del af naturen men et kunstprodukt) – dette hører til tegneren Menzels ledemotiver. Den ubetingede, formålsløse given sig hen i studiet af alle arter af former kan også glide over i det absurde og fremkalde en næsten surreal fremmedgørelse.

81.* HARPY-FIGUR AF BRONZE, SET FRA FIRE SYNSVINKLER. 1945.

Signeret og påskrevet forneden til højre: *Menzel nach Bronze. 1845.* N. 1420.

Menzel har tegnet disse fire variationer efter en lille afskyvækkende hæslig bronzefigur. Med et udtryk af forbandelse i ansigtet er munden åben i et skrig. Brysterne og de flagermuseagtige vinger på de armløse skuldre får en til at tænke på skikkelsen hos de harpyer, der allerede hos Aischylos optræder som hæslige, bevingede uvæsener. I kataloget til Menzel-udstillingen i Pavillon de la Ville de Paris, 1885 (nr. 100), hvor bladet er afbildet, betegnes den som »bronzefødder af en renæssance-kassette«). Figuren optræder igen som en statuette i »antikvarens« hånd på Menzels sortkunstblad (fra ca. 1850/60, Bock 405). Dette bemærkelsesværdige grafiske blad, også kaldet *Kunstsammler* eller *Der Dämon*, regnes for et selvportræt. Det viser et brystbillede af kunstneren med en lille kappe på hovedet foran et åbent skab med kunstfærdige ornamenter, hvorpå der ligger et oldægyptisk hoved. Mesteren holder den lille figur i venstre hånd, mens hans blik tænksomt glider ud i det fjerne. Foran på skabsdøren er der en intarsia, der synes at have betydning: den forestiller Kristus på havet, da han hjalp Peter med ordene: »Du lidet troende, hvorfor tvivlede du?« (Matthæus 14, 30–31).

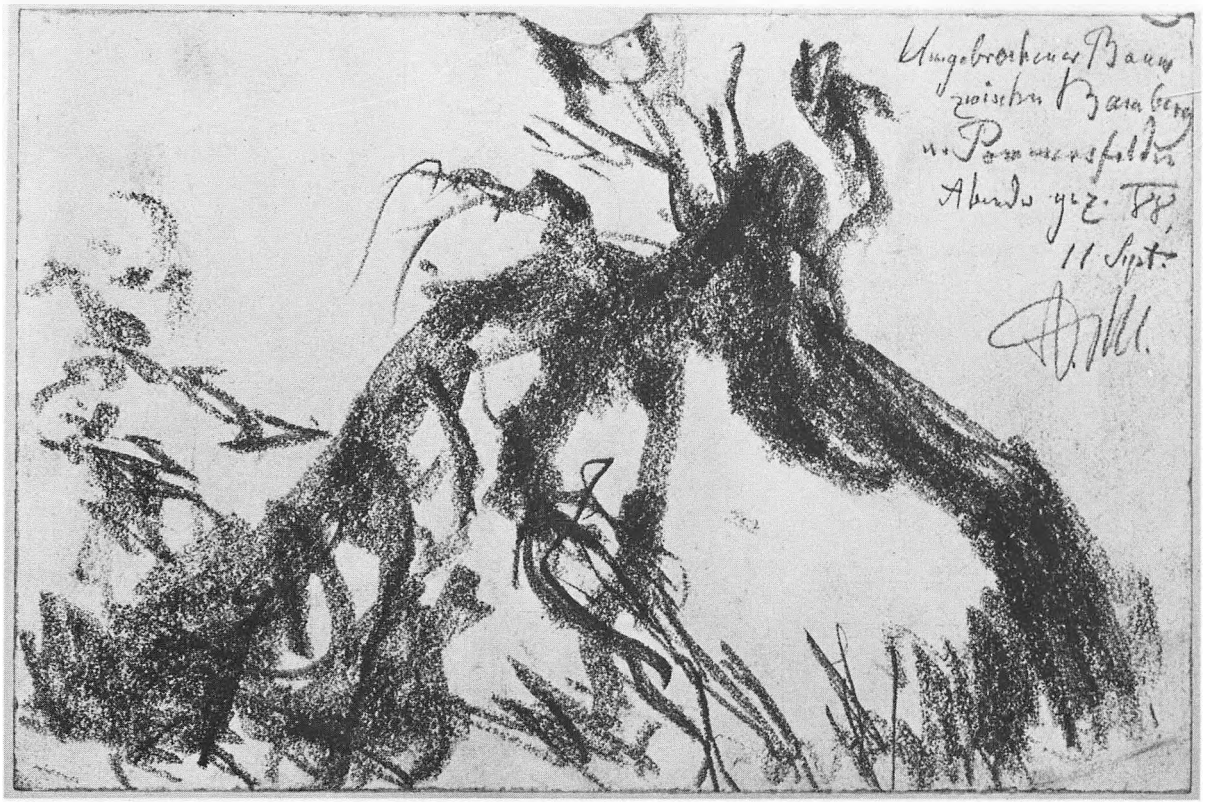

Kat. nr. 96.

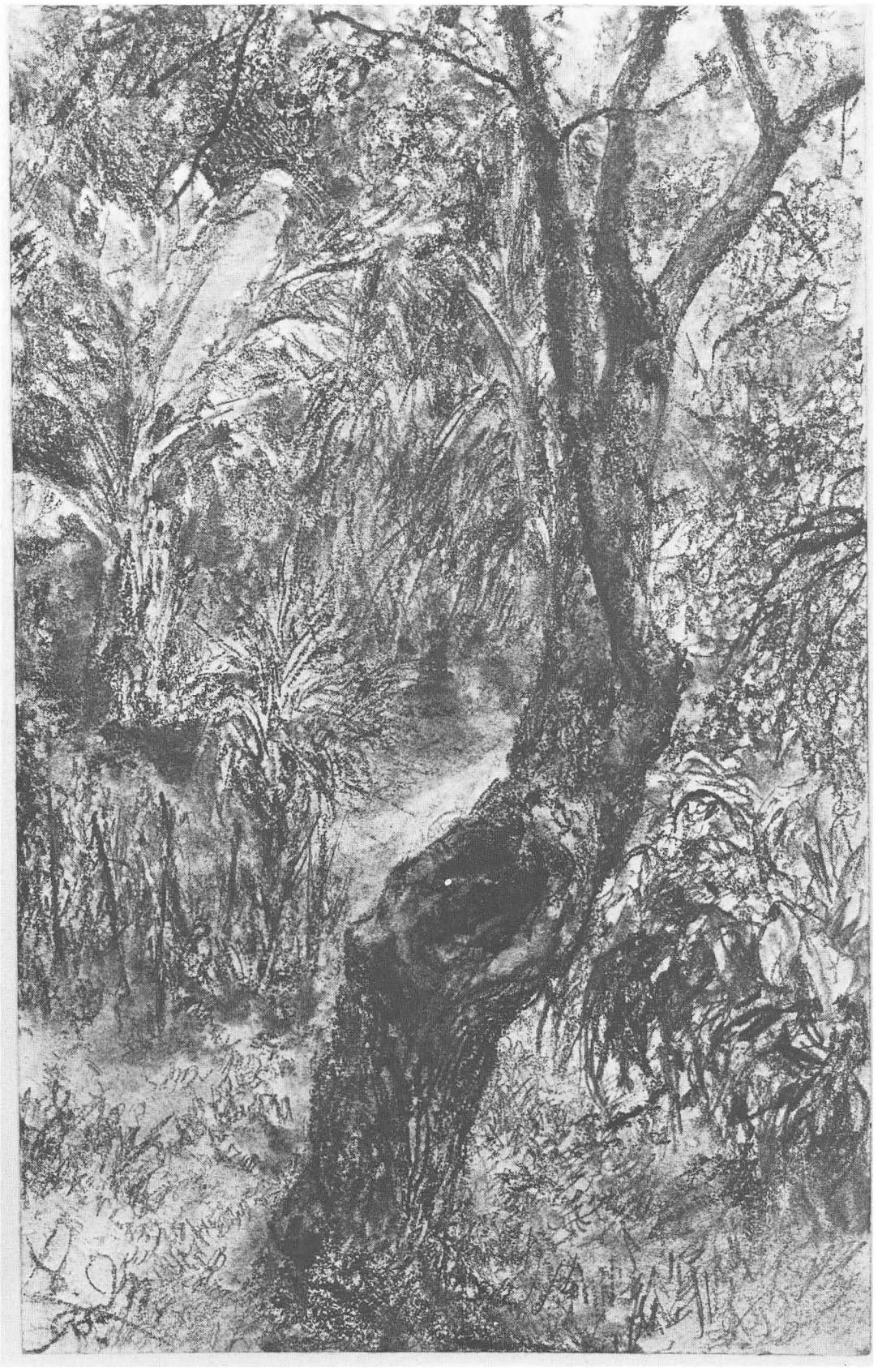

Kat. nr. 99.

Kat. nr. 100.

82. EN VELSIGNENDE JØDE. 1851.

Sort-, blå og hvid kridt over tømrerblyant og stub, på lysebrunt papir. 310×240 mm (øvre venstre hjørne afskåret). Signeret foroven til højre: *Menzel. 51.* Påskrifter (foroven): *Notiz des 80jähr. Moses, der aus d. Priesterstamm war* (notat af den 80-årige Moses, der var ud af præstestammen). (På højre margen): *Jüdisch. Jeder aus dem Priesterstamm, gleichviel wie viele zugleich kann (und dann in dieser Weise) den Segen sprechen. Vom 13tn Jahre an. Darf aber kein Leder auf den Füssen haben; in Strümpfen oder Filzschuhen* (Jødisk. Enhver af præstestammen kan - som mange andre (og i så fald på denne måde) uddele velsignelsen. Fra det 13. år. Men må ikke have læder på fødderne; enten på strømpefødder eller i filtsko). N. 1016.

Denne studie er opstået i sammenhæng med forberedelserne til et transparentbillede: »Den tolvårige Jesus i templet«, men fandt ikke umiddelbar anvendelse hertil. I den drastiske måde, hvorpå den skriftlærde karakteriseres, viser denne bibelske komposition, hvor stor Menzels interesse var for det jødiske miljø. Derudover har han ofte malet mange andre gamle og skæggede jøder. - Motivet: at være klædt ud, formummet, så figuren kommer til at dominere over personens egne træk, dette møder man på en lidt anden måde igen i »rustkammerfantasierne« fra 1866 (sml. kat. nr. 99-102).

83.☆ TO ANTIKKE SKO SET FRA FLERE SYNSVINKLER. 1859.

Blyant. 260×203 mm. Signeret foroven til højre: *59. Ad. Menzel.* Påskrift foroven: *Aufgefunden in der Bibliothek des Servitenklosters zu Innsbruck* (fundet i biblioteket i Serviterklosteret i Innsbruck). Påskrift til højre i midten: *ganz nur weiss Leder, besponnen mit Golddrath Puscheln lila* (helt igennem hvidt læder, overspundet med guldtråd, kvaster

Kat. nr. 103.

lilla). Påskrift forneden til højre (ved herreskoen): *weiss Leder roth* (hvidt læder rød). (Diverse målangivelser i tommer.) Kat. 1495.

I sommeren 1859 foretog Menzel sin første omfattende rejse gennem Tyrol. I Innsbruck besøger han Serviterklosteret, hvor han fascineres af disse to mærkelige barokke sko. Hvor tilfældigt dette objekt end må have været, så er kompositionen suveræn og harmonisk, her hvor Menzel viser skoene i tre rækker over hinanden og set fra forskellige sider. Den højhælede, dameagtig virkende sko gengives – både den højre og den venstre – i i alt syv stillinger, den mere djærve, venstre herresko derimod kun tre gange.

Vi ved ikke, om Menzel tænkte på vanitasstilleben eller på skoenes symbolværdi, da han tegnede dette blad. I Menzels træsnit til en af Friedrich II.s epistler til baronen von Keyserlingk (1849, Bock 927) symboliserer et stilleben med to sorte ridestøvler, der som afsjælede hylstre ligger tilbage på jorden under et sommerfugleagtigt bortsvævende rokoko-par, længslen efter at flygte bort fra krigens trængsler til lysere glæder. Fra de slidte skos realitet flygter sjælen bort til drømmespil.

84. ☆ FELTMARSKAL MOLTKES KIKKERT. 1871.

Blyant, dækfarver. 260×400 mm. Signeret foroven til højre: *Ad. Menzel.* Påskrift foroven: *Feldmarschall Gr: v. Moltkes' Fernglas (und: Futteral) dessen er sich im Kriege von 1870-71 bediente.* (feltmarskal grev v. Moltkes kikkert, som han brugte under krigen 1870-71). Diverse målangivelser. N. 1022, Tschudi 592.

Denne studie af Moltkes kikkert og futteral er et lille sidespring fra Helmut von Moltkes portræt i helfigur i mere end naturlig størrelse, som Menzel malede som dekoration af akademibygningen i anledning af de sejrrige preussiske troppers indmarch i Berlin den 16. juni 1871. Den berømte feltmarskal med pikkelhue i uniform og frakke holder kikkerten i sin venstre hånd. Det er det livløse objekt, som Menzel er fascineret af, og som han så virtuost formår at fylde med hemmelighedsfuldt liv. Det tyde-

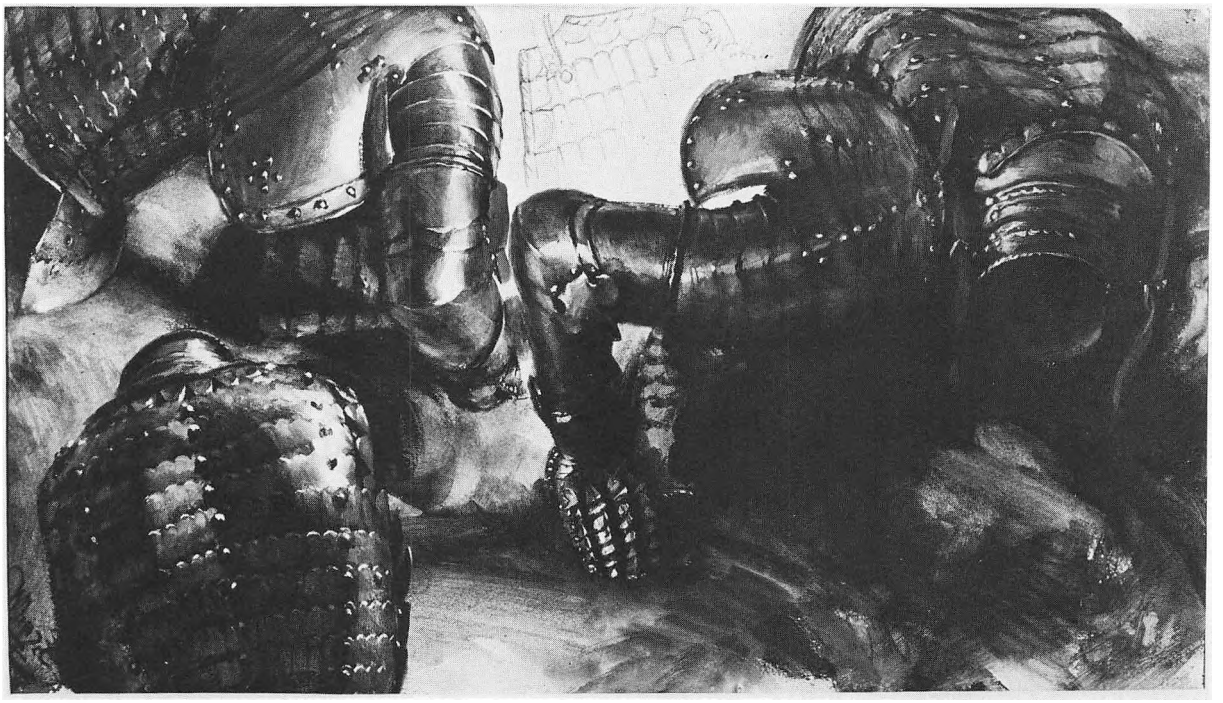

Kat. nr. 104.

ligvis slidte læderhylster ved siden af, med det violette foer, vrider og drejer sig, åbner sig, sort og blankslidt, set frontalt og skråt, og det metalliske okular. Igen løfter den simple dokumentation sig i Menzels tegning op til stillebenets store og tyste udsagn.

85.☆ KRANIUM OG STØVLER I GARNISONSKIRKENS KRYPT. 1873.

Blød blyant. 238×332 mm. Usigneret. Påskrifter: *Stiefeln spitz./roth.blau/Garnison-Gruft geöffn: 1873* (støvler spidse./rød.blå/Garnisons-krypt åbnet: 1873). N. 251.

Den kæmpemæssige krypt under militærmenighedens kirke i Berlin-forstaden Spandau (bygget 1720–22, brændt 1908) blev åbnet i sommeren 1873 med henblik på en omplacering af ligene af højtstående preussiske officerer. Som også ved tidligere ligkisteåbninger overværede Menzel denne handling og tegnede flere store blade med kisterne og de halvrådne lig. Både for ham som for de ligeledes tilstedeværende videnskabsmænd og militærpersoner stod den historiske interesse i forgrunden: med sin store viden om uniformerne på Friedrich II.s tid kunne han bidrage til at identificere de døde. Men i tegningerne er tolkningens verisme ophøjet til noget visionært, det dokumentariske bliver til udtryk.

86.☆ LIGET AF FELTMARSKAL KEITH I GARNISONSKIRKENS KRYPT. 1873.

Blød blyant. 238×331 mm. Usigneret. Påskrift forneden til højre: *Feldmarschall Keith, mumienartig. Garnison-Gruft, n. d. Sargöffnung. Sommer 1873.* (feltmarskal Keith, mumieagtig. Garnisons-krypt, efter åbning af kisten. Sommer 1873). N. 252.

Den preussiske feltmarskal Jakob Keith (1696–1758) hørte til Friederich II.s nærmeste medarbejdere. Han faldt i syvårskrigen under slaget ved Hochkirch.

87.☆ EN ABNET KISTE, FYLDT MED BØGER, DOKUMENTER OG PAKKER. Ca. 1880–90.
Blyant, stub. 209×128 mm. Usigneret. N. 1278.

88.☆ BOG I POSEBIND SET FRA TO VINKLER. 1882.

Blyant, stub. 183×116 mm. Dateret foroven til venstre: *82, Germ: M. Nürnberg.* N. 1017.

Menzel tegnede den gotiske bog i Germanisches Museum i Nürnberg i tre blade (kat. 89, 90) set fra forskellige vinkler.

89. BOG MED POSEBIND. 1882.

Blyant, stub. 183×116 mm. Signeret forneden til højre: *A. M. Germ. Mus.* N. 1018.

Kat. nr. 105.

90. BOG MED POSEBIND, OG DETALJER. 1882.

Blyant, stub. 183×116 mm. Usigneret. Påskrift til venstre i midten: *15 Jahrh.* (15. århundrede). N. 1019.

91.☆ BAROKMASKE. Vægdekoration fra slottet Pommersfelden i Oberfranken. 1888.

Blyant, stub. 312×231 mm. Signeret forneden til højre: *Pommersfelden 11 Sept: 88. A. M.*

92. HØJRE BEN AF EN MAND MED OPSMØGEDE BUKSER. 1894.

Tømrerblyant, stub. 288×415 mm. Signeret forneden højre halvdel: *A. M. 94.* N. 245.

Velsagtens drejer det sig om kunstnerens blik ned over sin egen krop. Den hvilende højre hånd skyldes at han ofte tegnede med venstre hånd. Til detaljen foroven til venstre må der være benyttet et spejl.

VIII. Træer (kat. nr. 93–99)

93.☆ TOPPEN AF ET BLADLØST PILETRÆ. 1844.

Blyant. 233×155 mm. Usigneret. N. 2332.

Dette blad hører til en lille række af studier, som blev til 1844 ved Schafgraben, et vandløb i den sydvestlige udkant af Berlin. Samtidig med disse ekspressive og håndskriftprægede skitser opstår der sarte og atmosfæriske tegninger som kat. nr. 14–17.

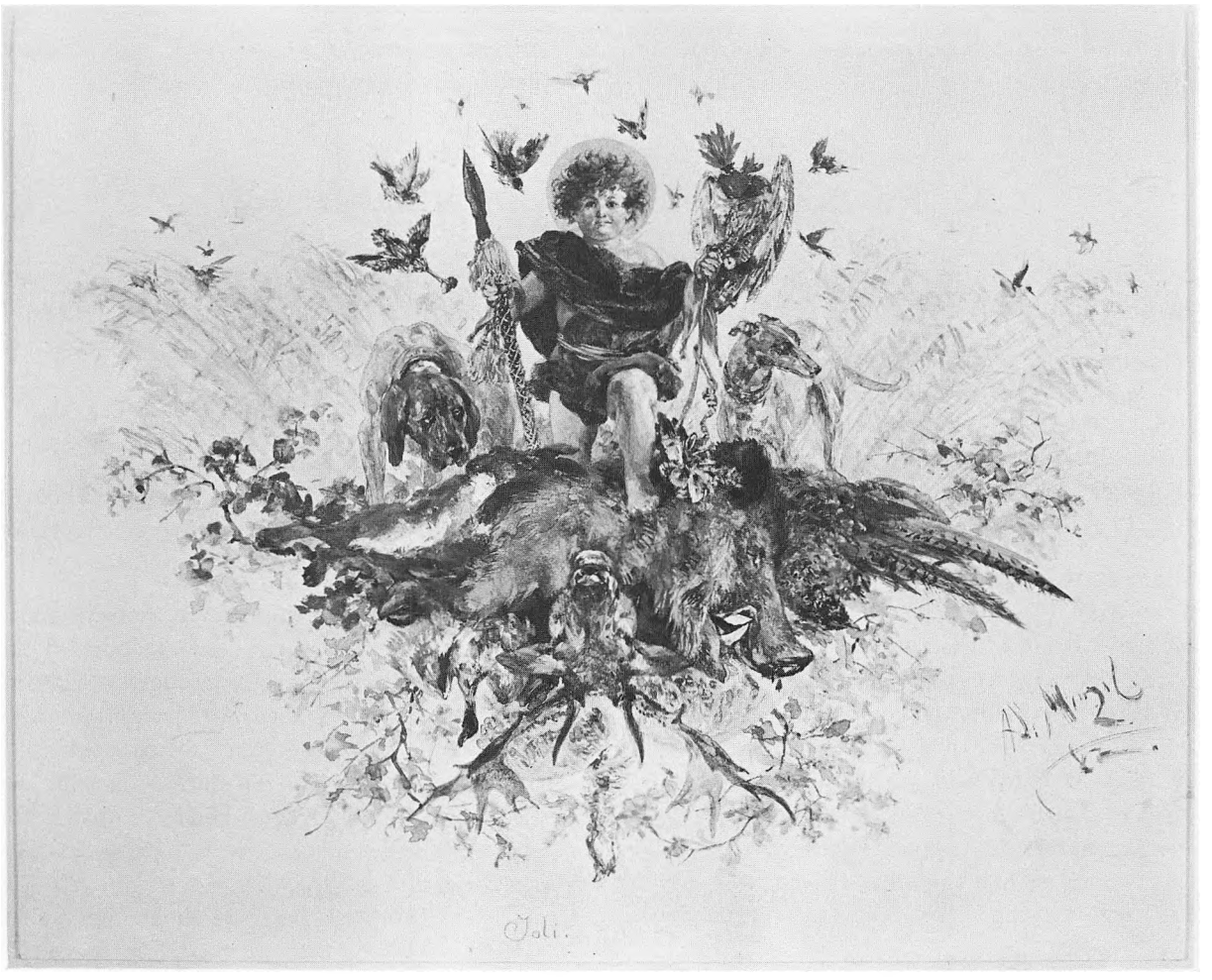

Kat. nr. 107.

94.☆ BLIK GENNEM GRENE NED PÅ EN GADE MED FODGÆNGERE. 1875.

Tømrerblyant, blyant. 400×260 mm. Signeret forneden til højre: *A. M. 75.* N. 1165.

95.☆ HUL TRÆSTAMME. 1888.

Blød tømrerblyant, stub. 202×125 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M. 88.* N. 2348.

96.☆ VÆLTET TRÆ. 1888.

Blød tømrerblyant. 115×179 mm. Signeret i midten til højre: *A. M. 11. Sept. 88.* Påskrift foroven til højre: *Umgebrochener Baum zwischen Bamberg und Pommersfelden Abends gez.* (væltet træ mellem Bamberg og Pommersfelden tegnet om aftenen). N. 2349.

Denne tegning blev til på en af de talrige rejser til kurstedet Kissingen. Den arabeskagtigt knappe gengivelse minder om en kinesisk tuschtegning, hvilket ikke er noget tilfælde. Menzel var en stor beundrer af østasiatisk tegnekunst.

97. GRENVÆRK. 1889.

Blød tømrerblyant, stub. 130×209 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M. 89.* N. 3259.

Dette sprinkelværk af nøgne grene, der lægger sig som et gitter henover billedet af en gade set fra et vindue højt oppe, dukker ofte op hos Menzel. Det samme motiv findes f. eks. i gouachen *Aschermittwochmorgen* (1885), og også her er det forbundet med en gade som diagonal.

98. GRANTYKNING.

Blød tømrerblyant, stub, opkradset. 230×312 mm. Usigneret. N. 185.

99.☆ EN TILGROET HAVE. 1898.

Blød tømrerblyant, stub. 209×130 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M. 98.* N. 2830.

IX. Fra virkelighed til symbol (kat. nr. 100–108)

100.☆ AFSTØBNINGSSAMLINGENS MAGASINRUM I ALTES MUSEUM, BERLIN. 1848.

Farvekridt, hvid dækfarve på brunt papir. 462×588 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. Menzel. 26. August 1848.* Påskrift nedenunder: *Aufbewahrungssaal während des Museum-baues 1848* (opbevaringssalen under museumsbyggeriet 1848). N. 1761, Tschudi 215.

Billedet viser afstøbningssamlingen, som under en ombygning af museet midlertidig var anbragt i Schinkel's Altes Museum. I centrum har Menzel anbragt den såkaldte Pasquino-gruppe, hvor Menelaos bærer den faldne Patroklos bort fra slagmarken. Skildringen af denne gruppe har Menzel forberedt i hele to omhyggelige studier (N. 898, N. 3977).

Det er ikke helt urimeligt at antage, at Menzel, hvis fascination af begivenhederne under martsrevolutionen er lige så velkendt som hans harme over dens udgang, har villet male et symbolsk minde over ofrene, hvorimod han aldrig fuldendte den realistiske fremstilling af ofrene på lit de parade, som han påbegyndte i 1848 (Hamburger Kunsthalle).

Kat. nr. 109.

101. RUSTNINGER BAGVED EN BLÆNDRAMME. 1866.

Akvarel og dækfarver over sortkridt, blød blyant, på gulligt papir. 415×235 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M. 66.* N. 224, Tschudi 544.

Til arbejdet med det store kroningsbillede (1861–1865, sml. kat. nr. 36–39) var det nødvendigt at indrette et atelier til Menzel i det kongelige slot i Berlin: den såkaldte Garde-du-Corps-sal blev ryddet, og de dér opbevarede rustninger fra renæssance-tiden stillet til side. Også efter at billedet var færdigt, beholdt Menzel foreløbigt værkstedet, hvor der stod et ufuldendt andet billede i stort format: *Die Ansprache Friedrichs II. an seine Generale vor der Schlacht bei Leuthen.* I begyndelsen af 1866 malede han her en række farvestudier efter rustninger og rustningsdele.

Denne akvarel tydeliggør situationen i det provisoriske atelier: en blændramme med påspændt lærred læner sig op ad en pilaster og tillader et kig ind til rustningerne. Nonchalancen i denne tifældige åbning er lige så karakteristisk for Menzels måde at opfatte tingene på, som det forhold, at hvad der kunne være blevet hovedmotivet, nemlig hans eget maleri, kun ses fra den mere beskedne, men samtidig mere gådefulde bagside.

102. HJELM OG OVERDEL AF RUSTNING. 1866.

Akvarel og dækfarver over blyant. Signeret foroven til venstre: *A. M. 66.* N. 223.

103.☆ SEKS STÅENDE RUSTNINGER FORAN EN VÆG. 1866.

Akvarel og dækfarve, gråt i gråt, blød blyant, på lysebrunt papir. 383×523 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. Menzel. 66.* N. 4472, Tschudi 546.

Med »rustkammerfantasierne« fortsætter Menzel

sine grundige studier af de historiske våben og dragter. De strakte sig over flere årtier, dog træder den dokumentariske interesse nu så meget i baggrunden, som det overhovedet er muligt. Det er den maleriske virkning af lysene på det blanke jern, der løfter sig fra tunge skygger, som nu bliver det væsentlige, sammen med det spøgelses- og marionetagtige, tilsyneladende liv i de tomme og dog bevæget og opstemt virkende hylstre.

104. ☆ TO LIGGENDE RUSTNINGER SET FRA FLERE SYNSVINKLER. 1866.

Akvarel og dækfarve, gråt i gråt, og blyant, på gulligt papir. 293×512 mm. Signeret forneden til venstre: *A. Menzel 66.* Påskrift foroven i midten: *Mitte* (midte). N. 4473, Tschudi 550.

105. ☆ ERINDRINGSBLAD FOR FIRMAET HECKMANN. 1869.

Dækfarver. 500×610 mm. Signeret forneden til højre: *Adolph Menzel Berlin 1869.* N. 1777, Tschudi 570.

1869 fik Menzel til opgave at fremstille et erindringsblad for den berlinske familie Heckmann, i anledning af deres jern-, kobber- og messingværks 50-års jubilæum, hvis grundlægger, Carl Justus Heckmann, samtidig blev udnævnt til gehejmekommerceråd. Det var i Heckmanns fabrikker, at Menzels første studier af et industrielt produktionsværksted blev til. Ved udførelsen af de to arbejdsskildringer i lykønsningsadressens buefelter holder Menzel sig ret tæt til situations- og detaljestudierne i sin skitsebog (nr. 34, 1869/71).

Allerede via sit arbejde som litograf var Menzel ikke ukendt med fremstillingen af disse yndede hyldestblade i alle mulige anledninger. Heckmannhyldesten overgår dog med sin friskhed og originalitet det meste af det som Menzel i øvrigt har frembragt på dette område. Den helt selvfølgelige sammenknytning af de realistiske og rent maleriske arbejdsscener med den allegorisk-programmatiske staffage, der i høj grad havde sin rod i tidens smag, er sidenhen igen og igen blevet opfattet som disharmonisk eller endog som noget, der var blevet ham påtvunget. På denne måde kunne Menzel måske forbinde sine egne interesser med opgavestillerens. Dekorationen afslører sig imidlertid som en udspekuleret og dog med let hånd nedskrevet nøgle til bladet, og den er ganske fornøjelig at dechiffrere: kompositionen bliver båret af en marmorarkitektur, bag hvis barokt virkende udsmykning fabriksfacaden lige netop anes. Den støttes af seks karyatidhermer, kyklopagtige arbejderskikkelser, der – omslynget af metalbånd – kalder på associationer til Laokoon-gruppen med dens slanger. Gennem høje vindues- eller portagtige åbninger ser man ind i fabrikshallerne. Midten dannes af en forgyldt niche, hvori er anbragt en bevinget kvindeskikkelse, en kvindelig skytspatron. Hun peger op på apsidens halvcirkelformede afslutning med firmagrundlæggerens portrætmedaljon og de derunder anbragte bynavne, som henviser til hans verdensomspændende forbindelser.

Man finder teksterne: »Tausend Jahre sind ein Tag – 50 aber ein halb Jahrhundert« (tusind år er en dag, 50 dog et halvt århundrede), (en menzelsk variation af den 90. salme, vers 4: »Thi tusind år er i dine øjne som dagen i går, der svandt, som en nattevagt«). Forneden, på hver side af årsbetegnelsen »ANNO XIX« står, udført som en kæde af jernbogstaver, »Aller Anfang ist schwer« (al begyndelse er svær). Videre findes der hentydninger til smedefagets kunst og til familiens landlige herkomst.

Kat. nr. 111.

Kat. nr. 115.

Kat. nr. 116.

106. GRØNTSAGS-ARRANGEMENT MED KÆLDERMESTER OG KOK. 1882.

Forlæg til et stegefad fra taffelservicet til kronprins Friedrich Wilhelms sølvbryllup. Akvarel og dækfarver, guldbronze. 282×455 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. Menzel 82.* Kat. 1105, Tschudi 635.

Selv om hans kunst savner et stilbevidst-ornamentalt anstrøg, var Menzel i flere årtier også en genial dekoratør. Kronprins Friedrich Wilhelms sølvbryllup i 1883 gav anledning til et sent bestillingsarbejde. Den samme kronprins skulle fem år senere komme til at regere i kun 99 dage som kejser Friedrich III. Sammen med sin ven Paul Meyerheim udarbejdede Menzel flere udkast til dekorationen af et taffelservice, der imidlertid ikke synes at være blevet udført af Den kgl. Porcelænmanufaktur. Hans syv akvareller er dekorative *capricci*, hvis elementer hentyder til anvendelsen af den pågældende del af servicet. Denne dekorationskunst, hvor fladen forvandles til et landskabeligt rum, er helt naturalistisk og fri for traditionel ornamentik. Men netop anvendelsen af naturalistiske elementer bevirker, at denne dekoration principielt rummer en tilknytning til preussisk rokoko.

107.☆ VILDT MED EN PUTTO SOM DEN HELLIGE HUBERTUS. 1882.

Forlæg til et stegefad fra taffelservicet til kronprins Friedrich Wilhelms sølvbryllup. Akvarel og dækfarver, guldbronze. 231×284 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. Menzel. 82.* Påskrift med blyant (af fremmed hånd): *Joli.* Kat. 1106, Tschudi 636.

Dette blad hentyder til jagten: Hubertus er jægernes skytshelgen.

108.☆ FESTADRESSE TIL 200-ÅRS JUBILÆET FOR BERLINS KUNSTAKADEMI. 1896.

Pen og pensel, sort tusch, rødkridt, hvid dækfarve, opkradset. 738×534 mm. Signeret forneden til højre: *A. Menzel 96.* Indskrift foroven: *Den Manen! 1696 1796 1896* (til de afdøde (hvis ånder lever videre i gravene)). N. 1803.

I anledning af 200-året for Berlins kunstakademi

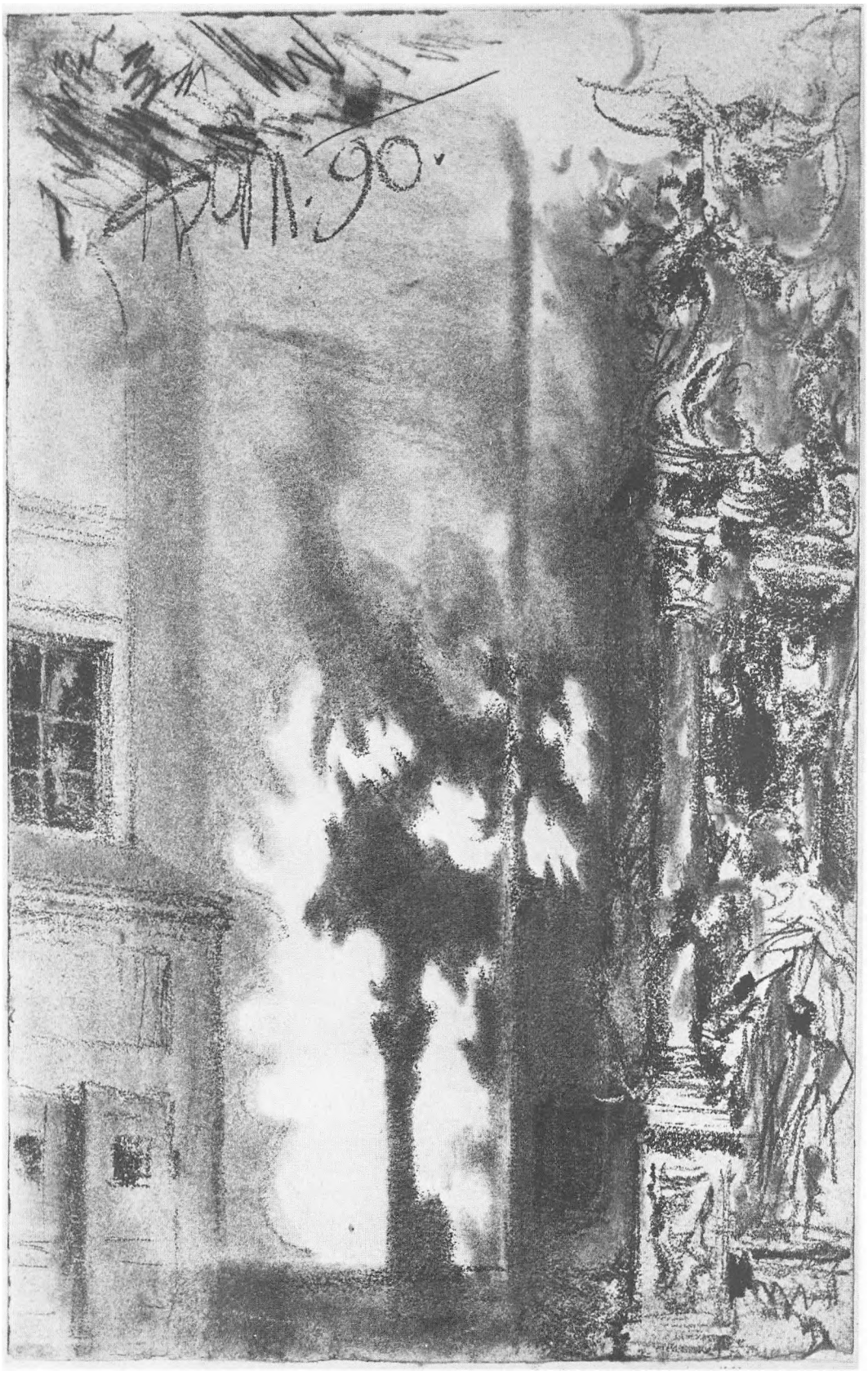

Kat. nr. 117.

Kat. nr. 121.

bad man den 80-årige Menzel om at tegne titelbladet til Hans Müllers bog (1896) om akademiets historie.

Menzel frembringer et usædvanlig stort blad, der med hans egen beskrivelse, der ligeledes er aftrykt, på allegorisk vis skildrer, »hvorledes stiftelsen af akademiet gennem kurfyrst Friedrich III af Brandenburg og kunsten, repræsenteret af den fra starten af akademiet virksomme mester Andreas Schlüter, har overlevet tiderne. I midten ser vi Schlüter, den betydeligste arkitekt og billedhugger, stående på sin stige og i færd med at lægge sidste hånd på statuen af sin kongelige herre, akademiets stifter. Kunsthistorien kender kun få eksempler på, at der allerede ved dannelsen af en sådan ny statsinstitution bliver anbragt så stor en mester som Schlüter til at lede det. Endnu i dag beundrer vi hans værker: Tøjhuset med de uforlignelige masker af døende krigere, det kongelige slot, til hvis byggeri der her henvises med en grundplan, rytterstatuen af Den store Kurfyrst, der i sin fuldkommenhed står foran os her på bladet, og mange andre herlige kunstværker. Alle er de bevarede til vore dage og dementerer således den påstand, at alting er offer for Kronos, tidens ødelæggende ånd. Og som løn herfor får den langskæggede Kronos af en bevinget genie overrakt en æresdrik, som den gamle modtager, overrasket over al den uventede opmærksomhed. Af glæde over den uventede udmærkelse lader han alt i stikken, også timeglasset, som må bæres efter ham. Ellers er han kun vant til fornærmelser og skældsord fra kunstnerne, fra billedhuggeriet, fra maleriet og arkitekturen, der har indfundet sig ved foden af de schlüterske værker. Kun maleren, hvis oliebillede er revnet på grund af ælde, ser Kronos som den skyldige og henvender sig bebrejdende til den gamle. Musikken og kobberstikket er mere venligtsindede. Ved siden af mindesmærket for Friedrich III står selve den høje stifter, der har erhvervet sig uforglemmelig fortjeneste genem sin utrættelige indsats for kunsten og som grundlæggeren af det første tyske kunstakademi. Ved hans side befinder sig den åndfulde Sophie Charlotte, som udgør det egentlige midtpunkt for hin tids åndsliv i Norden,

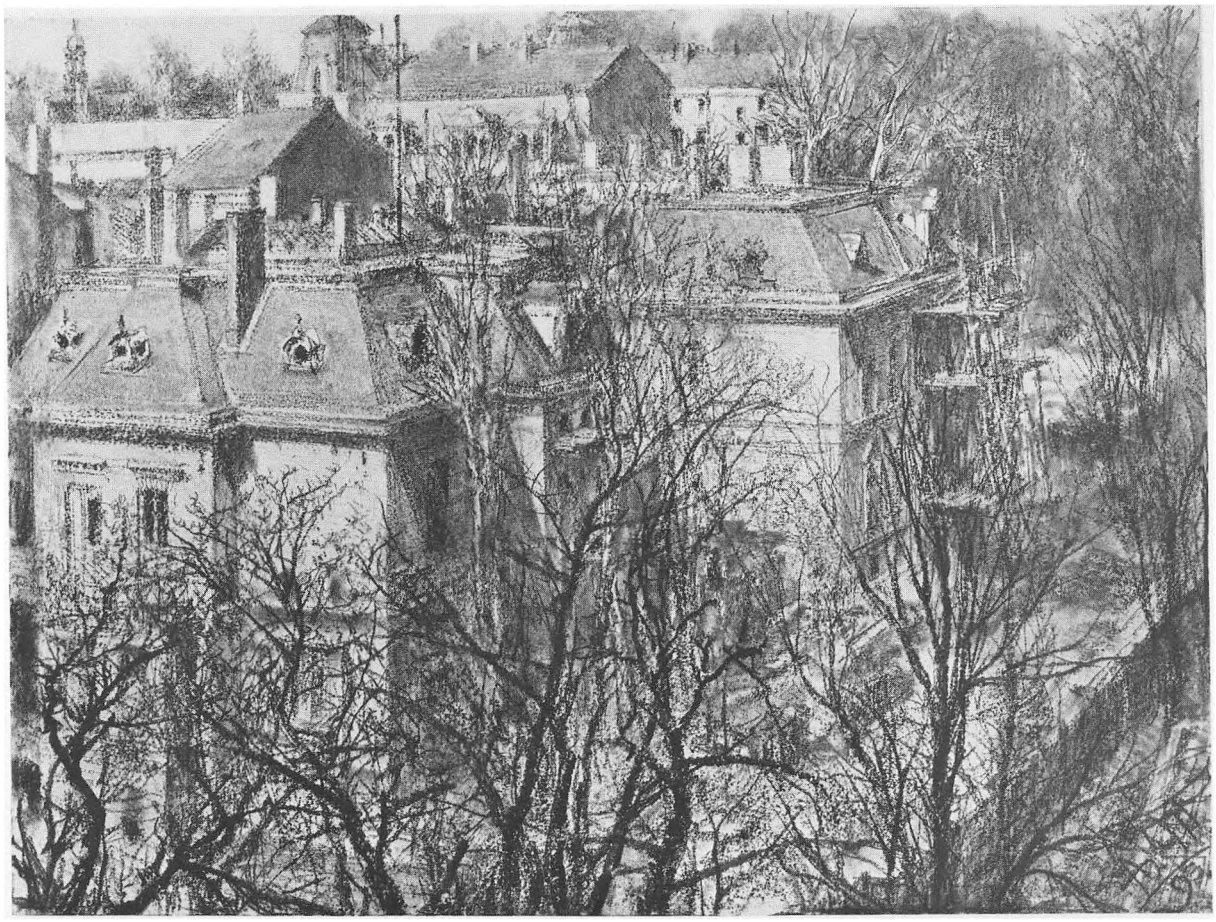

Kat. nr. 122.

og som navnlig ydede sin hyldest til videnskaberne og musikken. Bag det højvelbårne par har den 8-årige kronprins Friedrich Wilhelm, den senere Soldaterkonge Friedrich Wilhelm I, taget opstilling i sin tids fusillerregiments uniform, og gør salut. Som repræsentanter for forrige århundredes Berlin-kunst trænger Schadows, Chodowieckis og Knobeldorffs skikkelser sig ind for ligeledes at hylde Schlüter. I forgrunden, midt iblandt kunstarterne, ligger akademiets grundsten, med indskriften: »Tages Arbeit, – saure Wochen, frohe Feste« (Dagens arbejde, – sure uger, glade fester). Indramningen dannes af karyatider, og det hele krones af indskriften »Den Manen«, en ørn, putti, en kur(fyrste)hat og en kongekrone.«

Menzel påbegyndte bladet 1895, hvilket fremgår af adskillige daterede forstudier. Efter at det var blevet reproduceret tog han det frem igen og arbejdede især videre med forgrunden. I teknisk henseende tog han håndfast fat, til fordel for et mere enkelt og mere definitivt helhedsindtryk.

X. Alderdommens lys (kat. nr. 109–130)

109.☆ SELVPORTRÆT. 1882.

Blød blyant, stub. 282×223 mm. Signeret til venstre i midten: *Adolph Menzel 30 Dezember 82.* Kat. 5.

Blandt de få selvportrætter Menzel har tegnet er dette det mest officielle. Menzel tegnede det til en bestemt (ikke nærmere kendt) anledning tre uger efter sin 67. fødselsdag, et par måneder før han blev udnævnt til Vicekansler af Fredsklassen af ordenen Pour le Mérite. Lige så veldisciplineret som selve frontalkompositionen opleves udtrykket i tegnin-

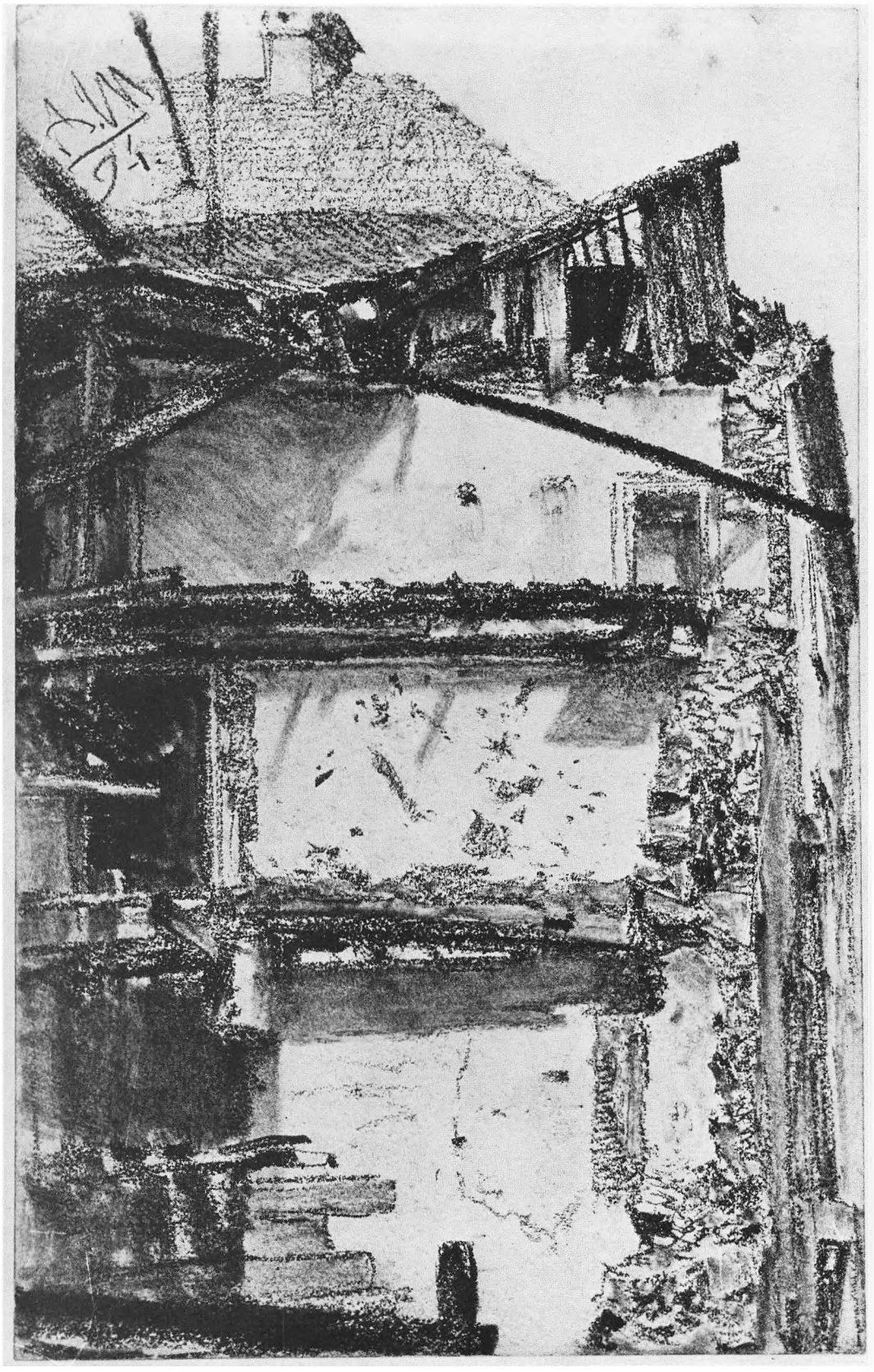

Kat. nr. 123.

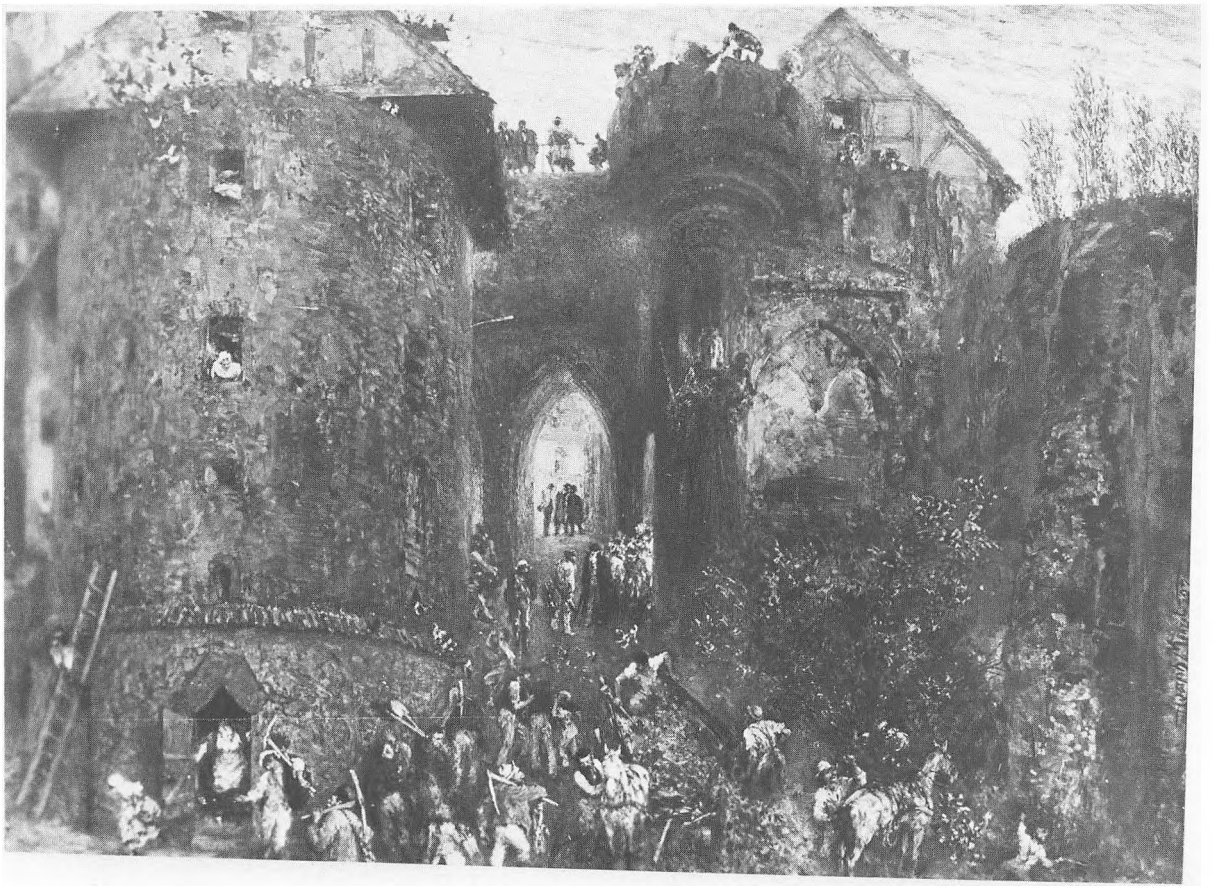

Kat.nr.125.

gen med dens omhyggelige skraveringer og krydsskraveringer. Senere mente Menzel at tegningen »ikke lignede ret meget«.

110. STIKKAPPEHVÆLVING I KUNSTIG BELYSNING. 1884.

Tømrerblyant, stub. 130×209 mm. Signeret foroven til højre: *A. M. 84.* N. 25.

Mens Menzel i de sene malerier altid lader lyset sejre – det være sig solens, lysekronens eller stearinlysets lys – synes hans tegninger ofte at ville mane mørket frem. Sådanne natlige gyder i gamle sengotiske eller renæssance-prægede byer i Sydtyskland har han tegnet igen og igen på sine rejser.

111.☆ NYBAROK-SENG MED TUNGE FORHÆNG. 1885.

Tømrerblyant, stub. 313×235 mm. Signeret forneden til højre: *Ad. M. 85.* Påskrift forneden i midten: *Kissingen.* N. 179.

112. KURHAVEN I KISSINGEN. 1886.

Tømrerblyant, stub og opkradset. 417×287 mm. Signeret foroven til venstre: *A. M. Aug 86.* N. 274.

Bad Kissingen var et af søsteren, Emilie Krigars foretrukne kursteder. Menzel, der hyppigt ledsagede hende hertil men holdt sig fra badet og kilderne, fandt her også motiverne til flere små figurrige genrescener i dækfarver. – I de sene år opøver Menzel modulationen af sort og gråt som nyt udtryksmiddel, som han af og til betjener sig af på en mere rigorøs og »solistisk« måde end de fleste af hans samtidige. Nat og skumring bliver nu det egentlige tema. Masse og rum går op i hinanden. Og for at opnå dette er alle grafitblyantens muligheder taget i anvendelse: et fedt og kornet lag gnides tæt ud, med stubben opnås en skylignende effekt, som der til sidst kradses i. Ved at lade alle disse udtryksmidler aflejre sig oven på hinanden opstår der rige, nuancerede lag, fulde af hemmeligheder.

Kat. nr. 126.

113. PIGE I LÆNESTOL. 1886.

Tømrerblyant, stub. 197×127 mm. Signeret foroven til venstre: *A. M. 86.* N. 1522.

114. KIRKETAG OG -TÅRN. 1888.

Tømrerblyant, stub. 116×180 mm. Signeret foroven til højre: *A. M. 88.* N. 2507.

115.☆ KURHAUSSTRASSE I KISSINGEN EFTER REGNEN. 1889.

Blød tømrerblyant, stub. 181×117 mm. Signeret forneden i midten: *A. M. 89.* N. 2558.

Det dristige kig fra oven dukker gentagne gange op både i tegninger og gouacher. Det neutraliserer en gades rumlige forløb, og reducerer dens forløb til en af de grafiske strukturer, den aldrende Menzel var så optaget af. Med årene kommer han stedse mere til at beskæftige sig med den udefinerbare form. Med samme intense opmærksomhed studerer han det flygtigt-tilfældige og de massivt-bestandige former. Resultatet bliver en art abstraktion.

116.☆ STUDIE AF SKYER MED MÅNE.

Blød tømrerblyant, stub, opkradset. 132×208 mm. Usigneret. N. 3308.

Tidligere havde Menzel malet små billeder af skyer i tilknytning til bl. a. J. C. Dahl's skystudier. Dette motiv vender tilbage i tegningerne fra 80'erne og de tidlige 90'ere med særlig eftertrykkelighed.

117.☆ KIRKEVÆG MED SKYGGEN AF EN ALTERDEKORATION I AUGUSTINERKIRKEN I WÜRZBURG. 1890.

Blyant, stub. 206×128 mm. Signeret foroven til venstre: *AM 90.* N. 60.

Denne gang er det et rokokoalters (fra Auveraværkstedet) spøgelsesagtige skyggespil af bizarre

Kat. nr. 127.

Kat. nr. 129.

former, der fascinerer Menzel i Augustinerkirken, og som han med blyant og stub maner frem til et eget, hemmelighedsfuldt liv.

118. NATLIG GYDE. 1890 (?).

Blød tømrerblyant, stub. 184×115 mm. Signeret foroven til højre: *A. M. 90* (eller 96). N. 2934.

Man finder op gennem 90'erne mange lignende tegninger af mørke gyder i gaslys. Dateringen af dette blad er usikker; den maleriske ubestemthed og formernes svæven peger allerede tydeligt frem til Menzels allerseneste synsmåde.

119. INTERIØR FRA STIFTSKIRKEN UNSERER LIEBEN FRAU ZUR ALTEN KAPELLE I REGENSBURG. Ca. 1890.

Akvarel og dækfarver. 402×262 mm. N. 4471, Tschudi 626.

På sine rejser følte Menzel sig igen og igen draget mod de barokke kirkers interiører. Her drejer det sig om et kig ind i stiftskirken i Regensburg. Gudstjenesten er ovre, menigheden er ved at bryde op og synes at flyde sammen med de dansende, flimrende bevægelser i rummets prægtige, guldglinsende rokoko-udsmykning, og med lyset, som vælder ind gennem højtsiddende vinduer. Det ser ud som om Menzel aldrig fuldførte akvarellen. Specielt i figurerne er den flygtige behandling overraskende, det hvide papir skinner mange steder igennem. Men herved understreges kun sceneriets spontaneitet og skønhed, idet der ikke findes iøjnefaldende detaljer i forgrunden, som afleder øjet fra helhedsindtrykket. Alt dette taler for en relativ sen datering af bladet.

Tegninger af bedesalene (N. 1172, N. 365), hvoraf den ene er dateret 1894, har været bestemmende for stedfæstelsen og dateringen af denne akvarel.

120. MAND I DØRÅBNING. 1892.

Tømrerblyant, stub. 182×115 mm. Signeret forneden til højre: *A. M. 92.* N. 1446.

Skyggeagtige skikkelser i modlys udgør et ledemotiv i Menzels sene tegninger. Tegneteknikken er karakteristisk for hans sene periode: ovenpå en blid stub-tone sætter to blyanter af forskellig hårdhedsgrad deres kraftige spor og forlener lystonaliteten med materiel substans.

Kat. nr. 130.

121.☆ BRYGGERS. 1892.

Tømrerblyant, stub, opkradset. 230×310 mm. Signeret forneden til venstre: *A. M. 92.* N. 269.

122.☆ HUSE BAG TRÆER. 1893.

Blød blyant, stub. 229×312 mm. Signeret forneden til højre: *A. M. 93.* N. 967.

Denne billedmæssigt komponerede og gennemarbejdede tegning er en af de sidste formuleringer af motivet med et blik gennem vinduet ud over byen, som Menzel allerede har skildret flere gange i 40'rne.

123.☆ SANERINGSHUS. 1894.

Tømrerblyant, stub. 210×130 mm. Signeret foroven til venstre: *A. M. 94.* N. 92.

Et for Menzel karakteristisk emne: hans boliger lå altid i nybyggede kvarterer, og han har ofte afbildet de med byggeriet forbundne ødelæggelser. Også en gouache fra »Kinderalbum«, der har været forsvundet siden 1945, viser et hus under nedrivning. Lyset i tegningen – det er strålende solskin – er derimod usædvanligt for Menzels alderdomsværk, der ellers beherskes af mørke.

124. KVINDEHOVED SET BAGFRA (MED HAT). 1895.

Tømrerblyant, stub. 130×115 mm. Signeret til højre i midten: *A. M. 95.* N. 1964.

125.☆ PA FÆSTNINGEN MARIENBURG. 1897.

Akvarel og dækfarver. 264×370 mm. Signeret: *Adolph Menzel 97.* N. 4596.

Allerede 1855 havde Menzel fremstillet en akvarel af Marienburg i Østpreussen. Dengang var det opgaven at male to billeder af Tyskridderordenens Stormestre til spisesalen, der havde ført ham dertil. Dette sælsomme sene billede kan forekomme som et drømmesyn af den gamle Menzel. Han maler ikke som tidligere slottets vældige facade, der hæver sig over floden Nogat, men kun en port, Mariaporten, med vældige porttårne, hvis virkelige form og proportioner han imidlertid har ændret. Ovenover porten svæver en nærmest levende Mariafigur. I gården vrimler det med hjemvendende skikkelser, som danner anekdotiske grupper. Der synes at her-

ske en fyraftensstemning, omstrålet af en sælsomt rosenrød aftenhimmels forklarende skær.

126.☆ To gamle mænd og en kvinde, bagved dem en mand med cigar. 1900.

Blød tømrerblyant, spids blyant, stub. 199×266 mm. Signeret foroven, langs med venstre kant: *Ad. v. Menzel 1900.* N. 1737.

I sine sidste år tog Menzel fat på et nyt tema: atter og atter tegnede han nu mennesker på nært hold. Han er fængslet af ansigter, fortrinsvis gamle ansigter, som alskens skæbne har sat sit præg på. Også figurscener reducerer han ofte til halvfigursbilleder. Efter for længst at have opgivet oliemaleriet, og efter næsten helt at være holdt op med at male med dækfarver, bliver blyantstegningerne stedse mere til i sig selv hvilende, krævende værker. Rollefordelingen mellem blyant og stub bliver helt tydelig: den senere tilkommende blyantsstreg tegnes ind oveni den bløde, grå, rumantydende stubtone. Den kornede blyantsstreg får rummet til at materialisere sig.

129.☆ Fire hoveder: en kvinde og to mænd, en tredje mand i baggrunden.

Blød tømrerblyant, stub, opkradset. 132×211 mm. Usigneret. N. 1734.

Til trods for den fysiognomiske præcision er det ikke de enkelte modelstudier, der er udgangspunkt i sådanne blade, men oplevelsen af byens menneskemasser, den evige strøm af vekslen mellem tæthed og forfald, som det udformes i Menzels malerier og gouacher siden 60'erne. Her genfindes det på et nyt niveau: potenseret, forenkelt og samtidig gjort gådefuldt, anbragt på grænsen mellem realitet og drøm. Det synes at have været Menzels sidste bestræbelser, at fastholde øjebliksfænomenets flygtighed.

127.☆ Efter Matinéen. 1902.

Blød tømrerblyant, spids blyant, stub, pensel i brun og grå farve. 265×203 mm. Signeret forneden til venstre: *Ad. Menzel. 1902.* N. 254.

Denne slags kompositioner virker som nærsynede udsnit af Menzels figurrige genrebilleder. Hvad der sker er uopklaret, billedvirkningen bestemmes af et klima af uro, hast og øjeblikkelighed.

128. Brystbillede af en skægget mand, i baggrunden en foroverbøjet skægget mand.

Blød tømrerblyant, spids blyant, stub. 188×126 mm. Usigneret. N. 1732.

130.☆ To mænd og en kvinde i samtale.

Blød tømrerblyant, spids blyant, stub. 132×211 mm. Usigneret. N. 1735.

Litteratur

ved Bjørn Westerbeek Dahl

Litteraturoversigten omfatter de vigtigste titler til belysning af Adolph Menzels liv og værk.

Hvor det ikke har været muligt at primærregistrere litteraturlistens titler, er der foretaget en sekundær registrering, baseret på pålidelige bibliografiske opslagsværker.

Anvendte forkortelser:

KAB Kunstakademiets Bibliotek, København.
KKS Den kongelige Kobberstiksamlings Bibliotek, København.
KMS Den kongelige Malerisamlings Bibliotek, København.
·/. Bogen har ikke kunnet primærregistreres.
·/. ·/. Bogen har ikke kunnet verificeres.

Bibliografi

Renate Weinhold: Menzel Bibliographie / zusammengestellt von Renate Weinhold. - Leipzig : Seemann, 1959. - 103 s. - (Veröffentlichung der Deutschen Akademie der Künste). - KAB.

Litteratur

Max Jordan und Robert Dohme: Das Werk Adolph Menzels / mit Text von Max Jordan und Robert Dohme. - München : Bruckmann, 1886-1891. - 3 bd. - ·/. .

Lionel v. Donop: Katalog der Handzeichnungen, Aquarelle und Ölstudien in der Kgl. National-Galerie, Berlin / Lionel von Donop. - Berlin : Mittler & Söhne, 1902, s. 296-411. - ·/. .

Max Jordan: Das Werk Adolf Menzels 1815-1905 / mit einer Biographie des Künstlers von Max Jordan. - München : Bruckmann, 1905. - VII, 104 s. : ill. - KAB, KMS.

Ausstellung von Werken Adolph von Menzels 1905. - Berlin : Königliche National-Galerie, 1905. - XXXI, 467 s. : ill. - KMS.

Hugo von Tschudi: Aus Menzels jungen Jahren. - i : (Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen, 26. Band, 1905, s. [215]-314 : ill.). - KMS.

Hugo von Tschudi: Adolph von Menzel : Abbildungen seiner Gemälde und Studien auf Grund der von der Kgl. National-Galerie im Frühjahr 1905 veranstalteten Ausstellung / unter Mitwirkung von E. Schwedeler-Meyer und J. Kern ; herausgegeben von Hugo von Tschudi. - München : Bruckmann, 1905. - XVI, 453 s. : ill. - KMS.

Der junge Menzel : ein Problem der Kunstökonomie Deutschlands / von Julius Meier-Græfe[!] - Leipzig : Insel, 1906. - 271 s. : ill. - KAB. - 2. Auflage: München : Piper, 1914. - KMS.

Paul Meyerheim: Adolf von Menzel : Erinnerungen / von Paul Meyerheim. - Berlin : Paetel, 1906. - 159 s. : ill. - KAB, KMS.

Adolph von Menzel: Briefe / Adolph von Menzel ; mit Unterstützung der Erben des Meisters gesichtet und herausgegeben von Hans Wolff ; Einleitung von Oskar Bie. - Berlin : Bard, 1914. - VIII, 250 s. : ill. - KAB, KKS.

Gustav Kirstein: Das Leben Adolph Menzels / von Gustav Kirstein. - Leipzig : Seemann, 1919. - 117 s. : ill. - KAB.

Adolph Menzel : Verzeichnis seines graphischen Werkes / von Elfried Bock. - Berlin : Amsler & Ruthardt, 1923. - 571 s. : ill. - KAB, KKS.

Karl Scheffler: Adolph Menzel / von Karl Scheffler. - Leipzig : List, 1938. - 205 s. : ill. - KAB.

Emil Waldmann: Der Maler Adolph Menzel / Emil Waldmann. - Wien : Schroll, 1941. - 50 s., 88 tav. : ill. - KAB.

Konrad Kaiser: Adolph Menzels Eisenwalzwerk. - Berlin (øst) : Henschelverlag, 1953. - 131 s. : ill. - (Veröffentlichung der Deutschen Akademie der Künste). - ·/. .

Werner Schmidt: Adolph Menzel : Zeichnungen : Verzeichnis und Erleuterungen / von Werner Schmidt. - Berlin (øst) : Staatliche Museen, 1955. - 256 s., 34 tav. : ill. - ·/. .

Ausstellung Adolph von Menzel aus Anlass seines 50. Todestages. - Berlin (vest) : Museum Dahlem, 1955. - 109 s., 21 tav. : ill. - ·/. .

Konrad Kaiser: Menzel : das Eisenwalzwerk / Konrad Kaiser. - Leipzig : Seemann, 1959. - 27 s., 16 tav. : ill. - (Übergabe geretteter Kunstschätze). - ·/. .

Adolph Menzel : Handzeichnungen. - Bremen : Kunsthalle Bremen, 1963. - 73 s. : ill. - KKS.

Irmgard Wirth: Mit Adolph Menzel in Berlin / Irmgard Wirth. - München : Prestel, 1965. - 149 s. : ill. - (Bilder aus deutscher Vergangenheit) (Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg zur deutschen Kunst- und Kulturgeschichte ; Band 25/26). - Findes på Det kongelige Bibliotek.

Adolph Menzel : Gemälde und Zeichnungen. - Erlangen, 1971. - 34 s., 36 tav. : ill. - ·/. ·/. .

Claus Korte: Riskante Selbstbespielungen Adolph Menzels. - i : (Sitzungsberichte der Kunstgeschichtlichen Gesellschaft zu Berlin. Neue Folge, Heft 22, 1973/74, s. 7-10). - ·/. ·/. .

Irmgard Wirth: Mit Menzel in Bayern und Österreich / Irmgard Wirth. - München : Prestel, 1974. - 114 s. : ill. - (Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg zur deutschen Kunst- und Kulturgeschichte ; Band 34). - KKS.

Christopher Becker With: Adolph von Menzel : a study in the relationship between art and politics in nineteenth century Germany / Christopher Becker With. - Los Angeles, Calif. : University of California, 1975. - 351 s. - Dissertation. - ·/. ·/. .

Ursula Riemann-Reyher: Moderne Cyklopen 1875-1975 : Betrachtungen zu Adolph Menzels »Eisenwalzwerk«. - Berlin (øst) : Staatliche Museen, 1976. - 20 s. - ·/. ·/. .

Heidi Ebertshäuser: Adolph von Menzel : das graphische Werk / ausgewählt von Heidi Ebertshäuser ; mit einem Vorwort von

Jens Christian Jensen ; und einem Essay von Max Liebermann. - München : Rogner und Bernhard, 1976. - 2 bd. : ill. - KKS.

Francoise Forster-Hahn: Adolph Menzel's "Daguerreotypical" image of Frederick the Great : a liberal bourgeois interpretation of German history / Francoise Forster-Hahn. - i : (The Art Bulletin, volume 59, s. [242]-261 : ill.). -

Francoise Forster-Hahn: Authenticity into ambivalence : the evolution of Menzel's drawings / Francoise Forster-Hahn. - i : (Master Drawings, volume 16, 1978, s. 255-283 : ill.). - KKS.

Adolph Menzel : Gemälde, Zeichnungen : Ausstellung 1980 / [Katalogredaktion: Vera-Maria Ruthenberg]. - Berlin (øst) : Staatliche Museen, 1980. - 411 s. : ill.

Wolfgang Hütt: Adolph Menzel / Wolfgang Hütt. - München : Vollmer, 1981. - 166 s. : ill. - Også udgave: Leipzig : Seemann, 1981. - ½.

Francoise Forster-Hahn: Adolph Menzels »Eisenwalzwerk« : Kunst im Konflikt zwischen Tradition und sozialer Wirklichkeit / Francoise Forster-Hahn. - i : Die nützlichen Künste : gestaltende Technik und bildende Kunst seit der industriellen Revolution / herausgegeben von Tilmann Buddensieg und Henning Rogge. - Berlin (vest) : Quadriga, 1981, s. 122-129. - KAB.

Adolph Menzel : Realist, Historist, Maler des Hofes : Gemälde, Gouachen, Aquarelle, Zeichnungen und Druckgraphik aus der Sammlung Georg Schäfer, Schweinfurt, und aus der Kunsthalle Bremen, ergänzt durch die Bestände der Kunsthalle zu Kiel, des Museums für Kunst und Kulturgeschichte in Lübeck / [Katalogredaktion: Jens Christian Jensen]. - Kiel : Kunsthalle zu Kiel, 1981. - 224 s. : ill. - KAB, KKS, KMS.

Jens Christian Jensen: Adolph Menzel / Jens Christian Jensen. - Köln : DuMont, 1982. - 147 s. : ill. - (DuMonts Bibliothek grosser Maler). - ½.

Menzel : der Beobachter / [Herausgeber: Werner Hofmann] ; [Auswahl und Redaktion: Eckhard Schaar] ; [Katalog: Gisela Hopp, Eckhard Schaar] ; [Beiträge von Werner Hofmann ... et al.]. - München : Prestel, 1982. - 316 s. : ill. - KAB, KKS, KMS.

Prints and drawings by Adolph Menzel : a selection from the collections of the museums of West Berlin / [edited by Lucius Grisebach]. - Cambridge : Fitzwilliam Museum, 1984. - 202 s. : ill. - KKS.

Adolph Menzel : Zeichnungen, Druckgraphik und illustrierte Bücher : ein Bestandskatalog der Nationalgalerie, des Kupferstichkabinetts und der Kunstbibliothek, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, Berlin / [Herausgeber: Lucius Grisebach]. - Berlin (vest) : Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, 1984. - 515 s. : ill. - KKS.

Adolph von Menzel 1815-1905 : Zeichnungen, Aquarelle, Gouachen aus der Nationalgalerie, Staatliche Museen zu Berlin, Deutsche demokratische Republik / [wissenschaftliche Bearbeitung: Marie Ursula Riemann und Claude Keisch] ; [Katalogbearbeitung: Renate Holzschuh und Walter Koschatzky]. - Wien : Albertina, 1985. - 211 s. : ill. - KKS.

Om Menzel på dansk

Sigurd Müller: Adolf Menzel / [Sigurd Müller]. - i : (Illustreret Tidende, 27. Bind, Nr. 17, 24.1.1886, s. [205]-206 : ill.).

H. R. Baumann: Adolph Friedrich Erdmann Menzel / H. B[aumann]. - i : Illustreret Konversationsleksikon / redigeret af Fr. Winkel Horn. - 6. Bind. - Kjøbenhavn : Hagerup, 1897, s. 349 : ill.

I besøg hos Adolph Menzel: Indledning til en Afhandling om Kunstneren / af Emil Hannover. - i: (Kunstbladet, 1898, s. [203]-209 : ill.). - Genoptrykt i dette katalog: s. 9-19.

A. Holck: Adolf Friedrich Erdmann Menzel / A. H[olc]k. - i : Salmonsens store illustrerede Konversationsleksikon / redigeret af Chr. Blangstrup. - 12. Bind. - Kjøbenhavn : Salmonsen, 1901, s. 668-669.

Emil Hannover: Adolph Menzel / [Emil Hannover]. - i : (Tilskueren, 1905, s. [535]-550 og [597]-609 : ill.).

A. Holck: Adolf Friedrich Erdmann Menzel / A. H[olck]. - i : Salmonsens Konversations Leksikon / redigeret af Chr. Blangstrup. - 2. udgave. - Bind 16. - København : Schultz, 1924, s. 950-951 : ill.

Ivan Munk Olsen: Adolph v. Menzel / M. O. - i : Den lille Salmonsen / redigeret af A. W. Marke og Palle Raunkjær. - Bind 8. - [København] : Schultz, 1939, s. 271 : ill.

O. V. Borch: Adolf Menzel : en stor Kunstner / af O. V. Borch. - (Fædrelandets Kronik). - i : (Fædrelandet, 17.5.1943, s. 7).

Leo Swane: Adolph Menzels Tegninger / af Leo Swane. - i : (Aarstiderne, 6. Aargang, 1948, s. 37-[46] : ill.).

Jørgen B. Hartmann: Adolph v. Menzel / J.[ørgen] B. H.[artmann]. - i : Raunkjærs Konversations Leksikon. - Bind 7. - København : Det danske Forlag, 1951, s. 322-323 : ill.

Bertel Engelstoft: Adolph von Menzel / B.[ertel] E.[ngelstoft]. - i : Verdens billedkunst efter 1800 / [redaktør: Jesper Engelstoft]. - København : Politiken, 1955, s. 315 : ill.

Kataloget er oversat af Johannes Sohlmann
Dansk katalogredaktion:
Bjørn Westerbeek Dahl, Erik Fischer, Jacob Wamberg

Kataloget udsendes i forbindelse med udstilling nr. 202
i Den kgl. Kobberstiksamling, som varer fra 28. september til 1. december 1985

Kataloget er sat med Paladium og trykt i
Krohns Bogtrykkeri på Macoprint
Reproarbejdet er udført af Bernh. Middelboes Reproduktionsanstalt

ISBN 87-87273-58-6

DEN KONGELIGE KOBBERSTIKSAMLING · STATENS MUSEUM FOR KUNST 1985